

ma ostalima to ne uspijeva. Neprijatelj presjeca kolonu. Osmu brigadu stoji na prtini, a na njenom čelu je štab brigade. Komandant brigade ubacuje bataljon Branka Pilipovića u borbu. U tom momentu kod štaba brigade stižu Rade Zorić i Ilija Došen. Traže jedan bataljon 8. brigade da bi udarili neprijatelju u desni bok. Komandant brigade im daje bataljon i oni ga odvođe lijevo. Sa njegovog pravca ne čuje se borba.

Proboj ovim pravcem ne uspijeva. Krećemo natrag u koloni po jedan. Na čelu je komandant brigade, a odmah iza njega se nalazim ja. Stižemo na polazno mjesto. Brigade nemamo. Borci su se utajili u masi uspaničenog naroda. Komandant brigade predlaže da idemo sa kuririma u proboj. Komesar brigade Avdo Cuk kaže: »Ako gine brigada neka sa njom gine i njezin štab«. Blažo Đuričić zamjenik komesara brigade bolestan je, ali ipak insistira da pokušamo da prikupimo nešto boraca. To mi daje povoda da počinjem da dozivam »Osmu izlazi«. Borci brigade izlazili su iz kolone naroda i postrojavali se na noćnoj mjesečini.

Uspjeli smo da formiramo dvije grupe oko dvjesto boraca. Na čelu prve grupe su Dane Agbaba i Milovan Pilipović. Druge se ne sjećam. Odlučili smo da krenemo u proboj, bolje rečeno da se provučemo između neprijatelja. Nikola Kotle nalazi jednog borca koji poznaje Šator. Dogovorili smo se da je najbolje da nas vodi pravcem za selo Rore. Krenuli smo za njim i vojska i narod. Išli smo cijelu noć i u svitanje izbili na ivicu šume iznad sela Rore. Pravac kretanja nas je vodio iznad jezera po zaleđenoj strmini, pa je bilo i otiskivanja u jezero. U toku dana stigli smo u selo Rore. Tu smo predanuli i prenoćili, uspostavili vezu sa rukovodstvom i sutradan krenuli pravcem Rore — Crni vrh — Crkveno, gdje smo se sastali sa djelovima 1. bataljona 6. krajiške brigade, a potom produžili za Podgrmeč. Štab brigade i jedinice ponovo su se našle u Velikoj Mosuri.

UROŠ KUKOLJ

PROBOJ PREKO CESTE U FEBRUARU 1943.

U proboju koji je izvršen noću na cesti Jasenice-Benkovac 2. bataljon 8. brigade i 5. kozarska brigada su uspjeli brzo razbiti Nijemce i nanijeti im velike gubitke. Dosta smo ih i zarobili. Sutradan je 1. bataljon zajedno sa 5. kozarskom brigadom posjeo položaje na Gorinju kod Benkovca. Ujutro prije svanuća Nijemci su teškom artiljerijom tukli naše položaje i izvršili napad na nas. Otpočela je teška borba. Neprijatelj je jurišac bez obzira na žrtve. Mi smo imali dobre položaje. Snijeg je bio visok oko 50—60 cm, pa je i to išlo nama u korist. Kada su Nijemci uspjeli da potisnu 2. bataljon, bili smo prinuđeni i mi da se povlačimo. Neprijatelj je nastavio sa pritiskom, a mi sa povlačenjem. Povukli smo se na ivicu šume između Gorinja i Međugorja ispred koje je bila poljana. Tu smo se organizovali i posjeli pogodan položaj. U međuvremenu izgubili smo vezu sa štabom bataljona i 3. četom. Na položajima je bila smeđa 2. četa i 1. četa našeg bataljona. Lijevo do nas na položaju se nalazio mitraljeski vod 5. brigade, a desno jedar vod 2. krajiške brigade. Donijeli smo odluku da tu sačekamo Nijemce. Sve mlade borce smo izdvojili i sa komesarom Mišom Puhačom uputili u štab bataljona. Odlučili smo da Nijemce pustimo nadomet ručnih bombi. Naredili smo borcima da niko ne puca bez komande. Gusta šuma nas je potpuno skrivala od neprijatelja. Nijemci su od zarobljenika saznali da se pred njime nalazi relativno mlada novoformirana brigada, i to same njena dva bataljona, pa su nastupili brisanim prostorom bez nekog naročitog opreza u kolonama. Na čelu svake kolone bio je oficir. Naredio sam puškomitraljescima da svaki drži na nišanu čelnog kolone. Tako je i urađeno. Pustili smo ih nadomet ručnih bombi, a zatim odjedanput pobacali bombe i otvorili vatru iz svih oružja, da bismo odmah zatim izvršili juriš. Iznenađeni Nijemci poslije velikih gubitaka otpočeli su se panično povlačiti bacajući ranice i oružje. Na Gorinju je ostalo veći broj teških mitraljeza municije, minobacača i ostale ratne opreme.

Težu i uspješnu borbu vodila su naša dva bataljona i na cesti između Smoljana i Bravske. Naša dva bataljona su postavila zasjedu Nijemcima koji su se kretali od Bosanskog Petrovca prema Bravsku s ciljem da se spoje sa njihovim jedinicama koje su nastupale od Ključa prema Bravsku. Snijeg je padao bez prekida i bio visok preko 80 cm. Vladala je prava mećava. Oko 12.00 časova naišla je njemačka kolona, duga oko 5—6 km, teško se probijajući kroz dubok snijeg. Na čelu kolone bio je tenk, a za njima kamioni puni vojnika. Pripremili smo benzinske flaše i na tenk odjedanput bacili 6 zapaljivih flaša. Tenk je bio sav u plamenu. Oko 16 kamiona ušlo je u našu zasjedu. Sve je to izginulo i zarobljeno. U tenku je zarobljen jedan major, poručnik i ostala posada.

Poslije ove borbe povukli smo se na položaje kod Drinića i tu ostali 10 dana, a zatim na Oštrelj. Ovdje smo ostali 12 dana. Poslije je neprijatelj prodro od Petrovca preko Osječenice u pravcu Oštirelja, a zatim je nadirao prema Drvaru od Ključa preko Bravska i prema Crnim potocima. Čitav dan smo vodili teške borbe. Juriši su se smjenjivali jedan za drugim, čas sa jedne, čas sa druge strane. Nijemcima smo nanijeli velike gubitke. Navečer smo se jedva vukli prema selima Pasijaku, Grubišinama i Naslaninama, gdje smo i zanoćili, a sutradan nastavili borbu. Borba je trajala čitav dan sve dok se stanovništvo i ranjenici nisu evakuisali iz Drvara. Povukli smo se prema Mokronogama i rijeci Uncu.

Sutradan smo držali položaj iznad Debelog brda, prema Crnim potocima. Ujutro oko 8,00 časova neprijatelj je napao 1. bataljon. Mi smo imali odličan položaj i dobre zaklone. Kada je neprijatelj prišao nadomet ručnih bombi, bacali smo ih a zatim otvorili vatru iz pješadijskog oružja. Potom smo krenuli na juriš. Zaplijenili smo dva »šarca«, nekoliko pušaka i dosta municije. Poslije su Nijemci tukli naše položaje artiljerijskom i minobacačkom vatrom, a zatim krenuli na juriš. Dočekali smo ih jakom vatrom i bombama, a zatim protivjurišom odbacili, ali za kratko, jer se naš 2. bataljon povukao sa Debelog brijega, tako da su nam Nijemci došli u desni bok. Sačekali smo ih i odbili.

Pri trećem jurišu bio sam ranjen kroz pluća i malo je nedostajalo da budem zarobljen. Moji borci su me prenijeli na lijevu obalu Unca, a sa mnom zajedno prebacila se i četa. Naveče su me donijeli do Tičeva-Prekaje, gdje su se skupljali ranjenici. Odatle sam nošen prema Glamoču i Livnu. Putovali smo čitavu noć i dan, dok nismo izašli pod planinu Šator. Navečer smo stigli u Međugorje u planini Šator i smjestili se u neke ljetne barake. Tek druge noći smo nastavili put kroz šumu.

Na Šatoru se našlo dosta ranjenika 8. brigade i zaštitnog bataljona. Svi nisu bili nepokretni, pa je jedan dio, koji je bio pokretan, otišao noću za jedinicama. Ostali su nepokretni ranjenici, narod, komora, teško oružje, konji i mnogo stoke. Sa mnom su ostale dvije drugarice iz moje čete, Borka Aralica rodom iz sela Vrste kod Bihaća i Perka, čijeg se prezimena ne sjećam, rodom od Krnjeuše kod Bosanskog Petrovca. Molio sam ih da idu sa četom, da ne ginu bez potrebe, jer mi tu ništa ne mogu pomoći. One su riješile da ostanu uz mene, pa šta bude meni, neka bude i njima. Razmišljali smo čitavu noć šta bi najbolje bilo uraditi da bismo se spasili. Osvitao je treći dan kako sam ranjen. Znao sam da mi od rane neće biti ništa. Mislio sam kako se u toj situaciji spasiti. Odlučio sam da bi trebalo krenuti odmah u zoru. Zamolio sam njih dvije da se pobrinu za konje. One su dovele konja. Kada je počelo svitati, digle su me na konja, uzele 2 šatorska krila i 2 ćebeta. Kada sam pošao, najteže mi je bilo kad je Trivo Pašić viknuo da uzmem pištolj i da ga ubijem, da ne dozvolim da ga Nijemci i četnici zakolju, Rekao sam da ne mogu.

Kada sam krenuo, krenuo je i sav narod za nama. Samo su ostali ranjenici i nešto starijeg naroda sa dječom. Putovali smo putem kojim je otišla vojska.

Prenoćili smo u planini i sutradan nastavili pokret ka istoku. Orijentisao sam se prema satu. Toga dana oko 16,000 časova našli smo se na Vrletačama više sela Popovići. Tu je bilo dosta izbjeglica. Tu su se nalazile ljetne barake, kao neka skloništa od nevremena. U njima je smješteno 6 ranjenika iz 8. brigade. Na barakama je jako dimilo, pa zbog ranjenih pluća vrlo teško sam podnosio ovaj dim. Tu smo ostali 2 dana. Narod iz Po-

povića je išao na Međugorje ne bi li nekog od ubijenih prepoznali. Ovo je selo bilo partizansko, osim 3—4 kuće koje su bile četničke. Ranjenici iz 8. brigade su sami noćivali u Vrletačama, a danju su odlazili u šumu. To su bili Luka Bojić sa Hrbara, Rade Stojanović iz Lipa, Đtirica Popović iz Zlapajca, Marko Šimić, puškomitraljezac iz Knina, Ilija Marić od Grmuše i još dvije drugarice čijih se imena ine sjećam.

Trećeg dana osvanulo je lijepo i vedro vrijeme. Došli smo u selo Popovići i prvi put poslije teškog ranjavanja dobio sam šolju mlijeka. Od ranjavanja pa do tada nisam ništa jeo, već samo pio vodu, i to od otopljenog snijega. Toga dana došli smo do Rora i tu u jednoj šumi pronašli kuću i zanoćili. Sutradan je bilo lijepo i vedro vrijeme, pa se moglo nadaleko vidjeti. Vidjeli smo školu i pred njom puno ljudi. Pošli smo prema školi i na 500 m ispred nje razvili se u strijelce. Imali smo 3 puške, 2 pištolja i 10 bombi. Kada su nas ti ljudi vidjeli, počeli su da odlaze kućama. Jedna grupa od 10 ljudi nije htjela da se razide. Kada smo bili na 200 m, jedan od nas pitao je ko je tamo. Odgovorili su da nas se to ne tiče. Rekli smo im, ako ne odu da ćemo ih pobiti, a jedan od njih je odgovorio da i oni imaju oružje. Ranije smo se već dogovorili da prve metke opalimo iznad njih a ako to ne bi pomoglo, onda u njih. Na moju komandu »pali« prvi meci opaljeni su iznad njih. To ih je natjeralo da se razidu.

Oko 22,00 časa stigli smo u Poljice. To je bilo prihvatilište za ranjenike i iznemogle partizane. Tu nas je bilo oko 50 ranjenih i umornih i vod boraca 3. bataljona 8. brigade pod komandom Steve Skorića. Ovdje je trebalo da se odmorimo, ali nam je javljeno da neprijatelj nadire od Drvara preko Prekaje. Zato smo morali krenuti za Busije, gdje je bila naša bolnica. Ujutro oko 10,00 časova stigli smo u Busiju. Svi ranjenici su ostali u toj bolnici. Pošto me je lekar pregledao, očistio i previo ranu, rekao mi je da se nalazim u teškoj situaciji, da su mi pluća puna gnoja i krvi i da bi me to moglo ugušiti. Rekao mi je da bi to trebalo ispumpati iz pluća, ali da nemaju čime. Pitao sam zašto me onda ostavlja u bolnici. Ubjeđivali su me da moram ostati u bolnici, jer dru-

gog izlaza u ovoj situaciji nema. Tu se nalazilo više tifusara nego ranjenika. Odlučio sam da krenem sa vodom Steve Škorića za Crkveno.

U četvrtoj ofanzivi Nijemci nisu dolazili u Crkveno, tako da je to selo, duboko u planini i u šumi, ostalo nepopaljeno. Smjestili su me kod jednog starijeg čovjeka, a ujedno i predsjednika NOO Crkveno. On je imao tri sina u partizanima. Bilo mu je poznato da mu je jedan sin poginuo, a za drugu dvojicu ništa nije znao. Imao je sa sobom dvije kćerke između 15—18 godina. One su me okupale i dale mi čist veš, a moj sav oprale i osušile. Pazile su me, njegovale i činile sve da mi bude što bolje. Ostao sam tu 2 dana i treći dan krenuli smo za Bravsko, pa dalje prema Smoljanima. Sva sela kroz koja smo prolazili bila su spaljena. Samo u šumi u Smoljanima ostale su 2—3 kuće. Bilo je veće kada smo stigli do tih kuća. U njima se nalazio štab 12. krajiške brigade, a pomoćnik komesara brigade bio je Slobodan Marjanović, koji me je dobro poznao. Tu me je bolničar brigade previo. Te večeri bio sam u kritičnom stanju. Vazduha mi je nedostajalo, jedva sam govorio. Zamolio sam Slobodana da mi da vod ili 10 ljudi da bi mi omogućili prelaz preko ceste kod Bosanskog Petrovca za Bjelaj i da se odatle prebacim u Donji Lapac u bolnicu. Rekao mi je da je tamo neprijatelj, a da treba da idem u Korčanicu, gdje se takođe nalazila naša bolnica. Znao sam da u Podgrmeču nema ni jedne bolnice i da je ta bolnica u Korčanicima razrušena. Ujutro, čim je svanulo, krenuo sam prema Risovcu. S teškim naporom stigao sam u Risovac, kod kuće Mandića, gdje je bila udata moja sestra od tetke, Stana Radošević. Ostao sam tu sve dok nisam potpuno ozdravio.

Treći dan mog boravka na Risovcu naišli su neki borci iz brigade i ja sam rekao da jave komandi bataljona i Savi Kesaru da sam izašao živ iz Šatora i da se nalazim u Risovcu. Potom mi je došao u posjetu pomoćnik komesara brigade Blažo Đuričić i komesar Avdo Čuk. Donijeli su mi šećera i ruže. Pitali su me dali hoću da idem u Doljane. Rekao sam da sada ne mogu nikud. Obavjestili su me da brigada ide prema Bihaću i da će

javiti mojima da sam živ. Treći dan poslije dolaska u Čelije ponovo su me posjetili komesar brigade Avdo Ćuk i pomoćnik komesara Blažo Đuričić. Obavjestili su me da će brigada uskoro krenuti za Kordun i Baniju. Rekao sam im da mene ovdje ne ostavljaju.

Nakon 10 dana pozvali su me u štab brigade i saopštili da sam postavljen za upravnika bolnice. Odbio sam da tu dužnost primim. Na to mi je pomoćnik komesara brigade rekao da su to sve teški ranjenici iz svih ostalih bolnica, da ih ima oko 250, razmještenih u selima Buševićima i Kestenovcu u 15 kuća. Od vojske ostaje jedan vod, komesar bolnice, 2 ljekarna, 10 bolničarki i 6 kuvara. Rekao sam da nigdje ne spominju intendanta i da, ako treba da ostanem, hoću da -mi za intendanta daju Veljka Kneževića i jedan vod sa tri puškomitraljeza pod komandom Milana Ivančevića i njegovog zamjenika Danu Džakulu. Sve što sam tražio dobio sam. Upitao sam kako za brigadom slati preboljele bolesnike i ranjenike. U bolnici su se nalazili i ranjenici 6. brigade. Donijeta je odluka da se šalju grupe od po 50 boraca. Tu u bolnici najviše se nalazilo tifusara, a među njima najviše komandira četa i komesara, članova Partije i skojevaca. Predloženo je formiranje partijske organizacije. Bolnica je smještena i na lijevoj strani rijeke Une. Hranu je trebalo nabavljati iz sela, gdje su bili smješteni ranjenici iz Bosanskih Strbaca, Ličkih Strbaca, Nebljusa i Donjeg Lapca. Tek kada sam primio ovu dužnost, vidio sam kakve me sve teškoće čekaju, a i odgovornosti. Trebalo je organizovati ishranu za 250 bolesnika, osoblje bolnice, zaštitni vod, kao i mnoge izbjeglice koje su se priključile bolnici. Trebalo je obezbediti čistoću i unutarnji red. Sve to je trebalo razmjestiti u 20 kuća na udaljenosti od 10 kilometara. U takvoj situaciji održati higijenu, osloboditi se ušiju, obezbijediti takve mjere da se tifus ne širi na ostali narod po selima bilo je više nego teško. Punih 10 dana i noći radilo se bez prekida. Parilo se, šurilo, pomalo se pralo, muškarci su se šišali, a i žene kod kojih bi se pronašle vaške.

Oko 10. aprila 1943. godine 85 preboljelih i oporavljenih tifusara krenulo je u brigadu. U snabdijevanju

bolnice hranom pomagao mi je Kojica Blanuša, koji je bio komandant mjesta u Donjem Lapcu. Pošto su u to vrijeme veći dio Like oslobodile ličke i dalmatinske jedinice, zaplijenjeno je dosta materijala i hrane. Hrana je bila prenijeta dublje u oslobođenu teritoriju Lapca. Tako smo zaprežnim kolima dogonili, pored suhog mesa, slanine, graha, raznih konzervi, riže, makarona, brašna, vina i rakije. Zahvaljujući tako dobroj hrani, brzo su se oporavljali tifusari, ranjenici i iznemogli borci, koje je trebalo što brže spremati i poslati u borbu. Pokret za brigadom je izvršen 28. aprila 1943. Prvu noć prenočili smo u Ornim potocima. Prvog maja stigli smo na Plitvička jezera i tu smo spremili ručak. Poslije ručka krenuli smo u pravcu Korenice, gdje smo večerali, noćili i dobili hranu za put. Nastavili smo put i naveče stigli u Ličku Jasenicu, gdje smo prenočili. Ovdje smo se morali dobro snabdjeti, jer smo morali nastaviti put preko neoslobođene teritorije. Prolazeći kroz ovu teritoriju, niko nas nije smio napasti, jer su naše jedinice te noći napale grad Plaško i u toku sutrašnjeg dana ga oslobodile. Mi smo sutradan stigli u oslobođeni grad Plaško i tu prenočili. Skrenuta nam je pažnja da se dobro obezbijedimo, jer u gradu ima dosta skrivenih ustaša koji bi, ako bi im se pružila prilika, pokušali diverziju. Ujutro smo krenuli u pravcu Korduna i naveče stigli u Vojnić. Za ovaj put od Plaškog do Vojnića dobili smo i vod vojnika 3. ličke brigade, jer je na ovom putu bilo dosta nesigurno ići, a drugog puta nije bilo. Uz put smo na pojedinim mjestima vodili borbu. Drugi dan smo krenuli za Baniju, jer smo doznali da je tamo naša brigada. Naveče smo stigli u Borovu goru i prenočili. Sutradan, 6. aprila, stigli smo našu brigadu u Zirovcu, gdje se nalazio i štab brigade, koji je bio veoma iznenađen, kada smo sa ljudstvom umarširali s pjesmom koja je odjeknula kroz Zirovao. Tu smo prenočili i dobro se odmorili. Sutradan poslije ručka svi borci su raspoređeni po bataljonima brigade i u zaštitnicu brigade. Mene nisu htjeli vratiti u 2. četu 1. bataljona, već su me odredili za komandira zaštitne čete pri štabu brigade. Devetog maja napadnuta je Bučica, udaljena 20 km od Karlovca. Zarobljeno je

300 domobrana i 15 ustaša, a zaplijenjena tri brdska topa i dosta municije. Od 300 domobrana kod nas je ostalo samo 10, a ostali su se javili dobrovoljno u banijsku i neku kombinovanu jedinicu (brigadu).

STEVAN BLANUŠA

PROBOJ 1. BATALJONA U GRMEC

Prvi bataljon nalazio se na položaju u selu Čađavici, a odatle patrole, desetine i vodovi, upućivani preko Novske Planine u okolna sela oko Bosanskog Novog, u pravcu r. Sane — kontrolišući ova sela i uzvišenja iznad Bos. Novog — izviđajući položaje iznad grada i sprečavajući ispade neprijatelja na slobodnu teritoriju. Sa lijeve strane kontrolisali smo komunikacije — željezničku prugu i cestu koja ide od Bosanskog Novog do Krupe i dalje do Bihaća.

Tako su čete 1. bataljona držale položaj prema Bosanskom Novom i vodile s vremena na vrijeme borbu sa neprijateljskim snagama koje su pokušavale da vrše pljačku po okolnim selima i da ubijaju nevino stanovništvo. 7. januara 1943. održan je veliki zbor naroda u selu Srpskoj Jasenici. Tu je i drug Tito sa članovima Vrhovnog štaba vršio smotru 4. Krajiške divizije. Tu je velika snaga — vojska, narod, pjesma, raspoloženje. Drug Tito čestita narodu praznik — Božić, odaje priznanje krajiškim borcima i narodu na takvom jedinstvu i uspjesima, razumije se, podsjeća i na borbe i poteškoće u budućnosti i žrtve koje će trebati davati ubuduće do konačnog oslobođenja. Spreman je ovaj narod i vojska na sve. Aplauzi, raspoloženje, poklici Titu, Partiji — vojsci, pjesma, raspoloženje, kolo i Tito je u kolu. To nijedno selo još nije doživjelo, kao Srpska Jasenica u Podgrmeču. Radovali smo se i mi da ćemo prisustvovati ovoj smotri jer smo i mi pripadali ovoj diviziji. Ali, trebalo je obezbijediti taj zbor i zatvoriti pravce od Novog i drugih

mjesta, da neprijatelj ne izađe i ugrozi sela i ovaj zbor. Slušali smo od drugova koji su prisustvovali kako je protekao zbor u Jasenici — gledali su Tita, ali nikad tako raspoložena. Sa jedne strane žao nam je što nismo prisustvovali ovom slavlju, ali sa druge strane ponosni smo što smo dali svoj doprinos, sa ostalim snagama koje su bile prema neprijatelju i obezbjeđivale slobodu i ovaj veličanstven zbor. Održavani su i partijski sastanci gdje se diskutovalo o borbama, uspjesima i slabostima i prijemu u Partiju pojedinaca. Na takvom jednom sastanku primljen sam i ja u članstvo, a već sam bio komandir voda u 2. četi. Kakva sreća za mene, znači odali su mi drugovi i ovo priznanje i povjerenje za moj rad i veliku odgovornost, valja služiti za primjer u borbi i u svakom drugom pogledu. Valjalo je voditi računa o pripremi ljudstva za izvršenje borbenih zadataka, o ostvarivanju discipline, o uzdizanju u moralno političkom pogledu i si.

Dolazi januar mjesec 1943. godine. Dobijamo obavještenja da je počela velika neprijateljska ofanziva i da potiskuje naše snage iz pravca Hrvatske u pravcu Bihaća, gdje se u to vrijeme nalazio Vrhovni štab i drug Tito, kao i u pravcu Bosanske Krupe i rijeke Une. Naše dvije čete još se nalaze oko Bosanskog Novog. I negdje početkom februara stiglo je naređenje od Štaba brigade da se što prije prebacimo do sela Gornjih Petrovića kod Bosanske Krupe, a ako ne može tu, onda prebacivanje u Grmeč. Da li smo krenuli 2. ili 3. februara ne znam, samo znam da smo putovali noću usiljenim maršem. To putovanje teško je opisati, jer se putovalo seoskim putevima, a obuća slaba, ponegdje kolotečina i ilovača, ponegdje propadne noga sa oputnjakom opankom — u koloteč, pa se teško izvuče, a ponegdje ostane opanak u blatu ili koloteči.

Dužina našeg pokreta je oko 30 kilometara, ali ipak zadatak je izvršen ali ne u potpunosti, neprijatelj je za dana stigao u s. Gornje Petroviće, a kako smo obavješteni — Štab brigade povukao se u Grmeč. Znači neprijatelj je zauzeo Bosansku Krupu, Bihać i Otoku i čelo jedne kolone zamaklo je u Petrovićima, gdje smo trebali mi. Po kraćem zadržavanju i odmoru naređeno je da se vodovi i čete pripreme za noćni napad na nepri-

jatelja u s. Petrovićima. Nastala je borba između naših dviju četa i nadmoćnog neprijatelja, koji se ukopao za vidjela. Iz naše druge čete koliko se sjećam, poginuo je jedan i lakše ranjena 2 borca.

Po završetku borbe povukli smo se na jedno brdo Kekića glavica. Tu smo sačekali dan na položajima, a tek kada se dobro rasvainulo — onda smo tek vidjeli u kakvoj smo se našli situaciji. Sa ovoga uzvišenja vidjeli smo kako velika kolona neprijateljske vojske kreće iz s. Petrovića preko Zalina u pravcu s. Dubovika i Benakovca — zaobilazeći naše položaje i Glavicu. Pošto je ovo uzvišenje dominirajuće nad nekoliko sela Podgrmeča, to se moglo lijepo vidjeti i cesta koja ide od Bos. Krupe preko sela Vranske, Gudavca i dalje u pravcu Jasenice i Benakovca.

U takvoj situaciji naši rukovodioci — Ratko Novaković, politički komesar bataljona, te komandir i politički komesar Đukić Stojan, Dušan Karanović — Karan, Lazo Kovačević i još neki, održali kratak sastanak na kojem je donijeta odluka da se što hitnije probijemo u planinu Grmeč, u sastav glavnine naše Brigade. Izdato je naređenje za pokret i tako smo kretali preko sela Fučenika do s. Vojevca u koloni. Kuće su bile puste, jer su ljudi vidjeći opasnost od neprijatelja koji nije imao milosti prema ovom ustaničkom narodu ubijao do koga je mogao da stigne uništavajući i ostalu imovinu. I zato su se seljaci pod zaštitom vojske prebacili u planinu Grmeč. Tužno je bilo posmatrati napuštene kuće, gdje nije bilo nigdje nikog, izuzev što su poneki psi zavijali za svojim domaćinima. U ovim selima sve je bilo partizansko od najmanjeg do najstarijeg stanovnika.

Mislim — šta je bilo sa narodom, sa djecom — gdje je sad drug Tito, šta je sa ostalom vojskom. Sjećam se jednog malog »švrče« — ime mu je bilo Zivko, bilo mu je oko 5–6 godina, ikako li je lijepo pjevao prije neki mjesec ovdje u slobodi. »Partizanska truba sa Grmeča trubi, .. cio narod budi — ustaj rode moj ..., a vi omladinci kad čujete glas — svi u borbu krenite za narodni spas«. Gdje je malac, kakva radost naroda nedaleko odavdje, 7. januara u s. Srpska Jasenica, a sad? Stigli smo u koloni kroz mrtve uglove, žbunje i voćnjake do jedne

čistine iznad ceste — između s. Vojevca i Srpske Jasenice. Najednom smo se prestrojili iz kolone u liniju za juris i najednom — pala je komanda »juriš«, nastao je prasak pušaka. Krenuli smo trkom prema cesti — spremni smo da se uhvatimo sa neprijateljem i za guše. Ali neprijatelj valjda osjetio silinu i snagu naših snaga, te je i on grabio da se skloni sa tog pravca. Dijelom se povratio prema kućama Solajinim na Vojevcu, a drugim dijelom bježao u pravcu Srpske Jasenice, tako da smo mi pojurili preko ceste u pravcu Grmeča i sela Gorinje — nenailazeći na neki veći otpor. Doduše naišli smo na neprijateljske pozadinske dijelove — komoru — neke neprijateljske jedinice. Ovdje smo prošli bez većih gubitaka. Ali — u ratu čovjek nigdje ne može biti siguran — jer i mi kad smo zamislili da je sve u redu i tu smo na domaku planine Grmeča, ali na jednom — iz podnožja Grmeča bili smo obasuti vatrom. Sto je sad? Prateća jedinica naše brigade i dijelovi druge Krajiške brigade, pomislili su da neprijatelj juriša na njih radi prodora u Grmeč — pa naši osuše paljbu po nama. Neprijatelj koji se bio razbježao na lijevo i desno ispred pravca našeg napada sredio se i osuo paljbu s bokova i leđa po nama, jer je vidio da nema više naših snaga iza nas. Tako smo se našli u jednom opasnom vrtlogu, a još iznad nas naletije neprijateljski avioni. Znači, bije nas sa leđa i bokova neprijatelj — sa čela naši, a iznad nas avioni — bila su mislim dva bregejca. Nastao je pravi krkljanae. Situacija kritična, biju nas sa svih strana. Ali na sreću, ne za dugo, jer smo brzo uhvatili vezu sa našim snagama u Grmeču — i tad je već bilo lakše. Već su-tradan, šestog februara 1943. bili smo u mjestu Lastve u Grmeču — gdje smo se sastali sa ostalim dijelovima našeg bataljona i brigade — i ovdje se iskupila mislim cijela naša brigada.

Borci naše grupe koji su kretali od s. Čađavice do Lastava — izdržali su težak i naporan put, a ovdje tek nakon svih teškoća mogli su malo i da se okrijepe. Topao kupus, izmješan sa zobenim brašnom i osevinama koji smo primili, meni je ostao u sjećanju, koji smo jeli kao hranu i poslasticu — sa kojom se ništa u mom životu po ukusu nije moglo mjeriti.

Naša partizanska bolnica bila je malo ranije bombardovana pa smo u njenoj blizini u krošnji velike bukve ugledali mrtvog borca — partizana. Kako je dospio tako visoko? Govorilo se da ga je eksplozija avionske bombe izbacila gore.

ĐURAD GRBIC ĐUKAN

ZBJEGOVI NARODA U GRMECU

Početkom januara 1943. kao borac NOV obolio sam od trbušnog tifusa i sa visokom temperaturom upućen na liječenje u oslobođeni Bihać. Naša partizanska bolnica u to vrijeme nalazila se u vojnim kasarnama u Zegaru.

Do ranjetnika i bolesnika u bolnici počele su sve češće da stižu vijesti o oštrim borbama, koje su naše jedinice vodile protiv jakih neprijateljskih snaga u Baniji i Kordunu. Polovinom januara pristigao je u bolnicu Vojo Stanarević, zamjenik političkog komesara 3. bataljona 8. brigade, koji je takođe obolio od tifusa. Vojo nas je informisao o tome da neprijatelj priprema ofanzivu velikih razmjera na slobodnu teritoriju. Uskoro vijesti 0 neprijateljskoj ofanzivi bile su i praktično potvrđene. Dvadeset šestog januara neprijatelj je u više navrata izvršio snažno bombardovanje Bihaća i njegove okoline. Napadnuta je i bolnica u Zegaru, usljed čega je došlo do znatnih gubitaka među ranjenicima i bolesnicima. U novonastaloj situaciji nije više bilo nikakvih mogućnosti l usiova za liječenje ranjenika i bolesnika u bolnici Zegaru. Istog dana oko 10,00 časova, mada veoma iscrpljen visokim temperaturama koje su danima trajale, napustio sam Bihać, prebacio se na desnu obalu rijeke Une i preko Grabeža krenuo za Veliki Radić. Na Grabežu, gdje se nalazila jedna baterija topova NOV, koja se kretala od Bosanske Krupe, došlo je do jakog napada neprijateljske avijacije. Neprijatelj je više puta nadlijetao ovu bateriju i od avionskih bombi i mitraljeske vatre baterija je pretrpila znatne gubitke. Jedan broj boraca iz baterije

bio je ranjen ili poginuo, uništena su dva topa i pobijeni svi konji koji su upotrebljavani za vuču topova. Istog dana kasno uveče stigao sam u Veliki Radić. Usijed iscrpljenosti i ponovne pojave visoke temperature bio sam vezan za postelju, a nakon nekoliko dana primoran da zajedno sa narodom bježim ispred neprijatelja u Grmeč.

Tih dana dijelovi 7. banijske divizije, koji su sprečavali neprijateljsko nastupanje na pravcu Cazina i Ostrošca, povukli su se pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga preko Grmuše i Velikog Radića u pravcu Hrgara i Lipe.

Narod je blagovremeno bio obaviješten o neprijateljskoj ofanzivi preko NOO i političkih organizacija na terenu. U to vrijeme pristizale su u ova podgrmečka sela nove brojne izbjeglice iz Banije i Korduna. Preduzete su mjere da se narod skloni ispred neprijatelja koji je nastupao. NOO, članovi KPJ i SKOJ-a preduzeli su sve mjere u granicama raspoloživih mogućnosti da domaće stanovništvo iz ovih podgrmečkih sela zajedno sa pridošlim izbjeglicama krene u pravcu Bosanskog Petrovca, povlačeći se ispred jedinica NOV, koje su sprečavale brze prodore neprijatelja. U opštoj mobilizaciji naroda, radi suprostavljanja neprijatelju, veliki broj uglavnom ženske omladine iz ovog dela Podgrmeča stupio je dobrovoljno u jedinice NOV.

I pored svih preduzetih mjera, relativno mali broj porodica iz ovih podgrmečkih sela je u 4 neprijateljskoj ofanzivi krenuo u pravcu Bosanskog Petrovca. Uglavnom, najveći dio naroda iz ovog kraja zajedno sa pridošlim izbjeglicama sklonio se u zapadnom dijelu Grmeč planine, u neposrednoj blizini svojih sela. U narodu je, i pored svih objašnjenja i upozorenja, vladalo uvjerenje da neprijatelj u uslovima jakih hladnoća i velikih snjegova neće zaći u ovaj dio besputnog i teško prohodnog Grmeča. Tako je i došlo krajem januara 1943. do formiranja velikog broja zbjegova u zapadnom dijelu Grmeča, u kojima se nalazio cjelokupan narod iz okolnih sela zajedno sa izbjeglicama koje su došle na ovaj teren 1941, kao i znatnim brojem izbjeglica iz Banije i Korduna, koje su se povlačeći se ispred neprijatelja u 4. neprijateljskoj ofanzivi, zadržale u ovom kraju.

Novoformirani zbjegovi u Grmeču bili su grupisani po seoskim područjima i zaseocima iz kojih je narod izbjegao. Za narod iz Vranjske Mosure i Malog Radića ovaj zbjeg nalazio se ispod Maloradićkog vrha, u blizini magacina za žito, koji su izgrađeni u ljeto 1942. godine. Za narod iz Velikog Radića fonnirana su po zaseocima četiri zbjega, koji su se nalazili na sjevernim padinama Grmeča, i to: iznad Tukovače, ispod Oštrelja, Tubana i kod Jezera na Tavanima. Narod sa Grabeža imao je zbjegove na Kozjanu i Mratinjcu. Zbjegovi naroda iz Pritoke, Ripča, Praščijaka i Hrgara bili su u rejonu Velebita, iz Gorjevca, Dubovska u Jadoviku, Lipe i Teočeka u Crnim Potocima, a Kliševića i Orašca u Stjenjanima i Očijevu.

Zapadni dio Grmeča u zimskim uslovima kakav je bio januar i februar 1943, u kome su se nalazili brojni zbjegovi naroda, bio je veoma surov. Snijeg u januaru u planini bio je veći od jednog metra, da bi već početkom februara mjestimično dostigao visinu i do dva metra. U to vrijeme u planini su vladale izuzetno niske temperature i velike hladnoće. Žene, djeca i ostala lica nisu raspolagala u zbjegovima nikakvim sredstvima da bi se zaštitili od velike hladnoće. Njihova odjeća i obuća bila je krajnje oskudna i pocijepana. U zbjegovima je vladala nestašica svih vrsta životnih namirnica. Izbjegle porodice raspolagale su minimalnim količinama kukuruzova brašna i pasulja, koji se upotrebljavao za ishranu uz krajnje mjere štednje. Raspoložive zalihe čuvane su uglavnom za ishranu djece i bolesnika. Slaba odjeća i obuća, kao i nedostatak hrane još više su otežavali položaj ovog naroda, koji je u uslovima velikih snjegova i jakih hladnoća bio i onako težak. Nije se raspolagalo šatorima ili bilo kakvim drugim suvim prostorom u koji bi se mogla smjestiti djeca, žene, ostarjela i bolesna lica. Cio ovaj narod po zbjegovima našao se u planini pod otvorenim nebom, stalno izložen velikoj hladnoći i snijegu koji je nekoliko dana neprekidno padao. U navedenim uslovima pristupilo se na brzinu izgradnji »bajti« (koliba) na taj način što su u zemlju udarana po dva rakljasta drveta, na koja je stavljena jedna oblica, a zatim sa jedne i druge strane jelove grane koje su predstavljale ne-

ku vrstu krova. »Bajte« nisu imale ni prozore ni vrata, tako da je prostor pri zemlji bio sa svih strana otvoren. Umjesto patosa u bajtama su, taikode, upotrebljavane jelove grane. U takvim bajtama, poredanim jedna do druge, porodice su ložile vatre oko kojih su se grijale. Nešto sačuvane posteljine, poneki biljac i plahta upotrebljeni su za utopljavanje djece.

Zajedno sa narodom i zbjegovima se nalazilo i nešto stoke, uglavnom po neki konj sa samarom, krava i ovca, za koje takođe nije bilo nikakvih sredstava sa ishranu. Za ishranu stoke upotrebljavani su jedino smrznuti pupoljci bukovih i jelovih grana, koje su kresane sa okolnog drveća. Kako je ovaj dio planine oskudan u prirodnim izvorima, voda, neophodna za ljudske potrebe i stoku obezbjeđivala se topljenjem snijega, kojeg je jedino bilo u izobilju.

Pod navedenim okolnostima i bez neposrednog neprijateljskog uznemiravanja narod je u zbjegovima proveo 3—4 dana. NOO i pod takvim krajnje surovim uslovima ulagali su natčovječanske napore da se u zbjegovima organizuje kakav takav život i ublaže posljedice velike hladnoće i oskudice svega što je potrebno za život. I u ovim uslovima došla je do snažnog izražaja međuljudska solidarnost i spremnost da se zajednički podijeli sve čime se raspolagalo. Nemoguće je recima opisati primjere hrabrog držanja ovog naroda, a naročito majki sa malom djecom, koji je bez igdje ičega, danima izvrgnut velikoj hladnoći, čvrsto vjerovao u pravednu stvar NOB i pobjedu NOV.

Potiskujući jedinice Narodnooslobodilačke vojske koje su sprječavale neprijatelju prodor u planinu, neprijatelj je uspio da 30. i 31. januara ovlada svim selima u neposrednoj okolini zapadnog dijela Grmeč planine. Neprijatelj je planski i bez milosti palio sve što je moglo da gori i što je preostalo od njegovih prethodnih paljevina u 1941. godini. Bilo je tih dana stravično posmatrati odsjaj masovnih požara po okolnim podgrmečkim selima, čiji su oblaci dima po oblačnom i tmurnom vremenu dostizali do zbjegova u planini.

Četvrtog februara 1943. sa manjom grupom ranjenih i bolesnih boraca krenuli smo iz zbjega ispod Oštrelja u

namjeri da se prebacimo do Malog Radića i spojimo sa 3. bataljonom 8. brigade, koji je na Zloimenjsku ispod same planine posjeo položaje sa ciljem da spriječi neprijatelju na tom pravcu prodor u Grmeč. Međutim, toga dana oko 10,00 časova ova grupa na poljanama iznad Tuka naišla je na neprijateljski streljački stroj koji je jednim dijelom već bio zašao u planinu. Kako nas je neprijatelj primijetio, otvorio je na nas jaku puščanu i mitraljesku vatru zbog čega smo bili primorani da se vratimo nazad u zbijeg ispod Oštrelja iz kojeg smo toga jutra krenuli.

Narod u zbjegu pod Oštreljem, uznemiren jakom vatrom u blizini, počeo je da napušta svoje »hajte« i krenuo je dublje u planinu, vodeći stoku i noseći nešto od preostale imovine. U popodnevnim časovima većina naroda iz ovog zbjega iskupila se po manjim grupicama ispod jela i bukava, u neposrednoj blizini grebena na Oštrelju. Istog dana neprijatelj je produžio nastupanje kroz Grmeč planinu i u večernjim časovima izbio je na Mažoradički vrh, Oštrelj, Tuban, Jezero i Mratinjac ubijajući nemilosrdno po zbjegovima sve ljude, žene i djecu. Toga dana u zbjegu Vranjske Mosure i Malog Radića, u jednoj dolini ispod Maloradičkog vrha, neprijatelj je ubio oko 170 ljudi, žena i djece. Ostala mi je u dubokom sjećanju i danas užasna slika masakra ovog naroda u zbjegu koji sam posjetio trećeg februara. Pored ubijenih majki još je bdio 3—4 potpuno gole djece, na snijegu, koja su davala posljednje znake života. U zbjegovima Velikog Radića, iznad Takovače, ispod Oštrelja, Tabana i kod Jezera izginuo je takođe toga dana veliki broj žena, djece i ljudi. Toga dana izginulo je mnogo naroda po zbjegovima iz Grabeža, Založja, Pritoke, Ripoa, Praščijaka, Hrgara, Gorojevca, Duhovska, Lipe i Teočaka.

Kako je neprijatelj 4. februara uveče ovladao planinskim grebenom Grmeča, narod koji je uspio da bez igdje ičega napusti zbjegove bio je prisiljen da noću bježi još dublje u planinu, kako bi se spasio od uništenja. Postepeno u toku noći od preostalog naroda iz Velikog Radića formirani su novi zbjegovi u Uvalama. Cijele noći snijeg je neprekidno padao, što je još više otežavalo kretanje izbjeglica, brzo zasipao napravljene prtine kojima se gu-

bio svaki trag. Uslijed velike hladnoće, koja je vladala u planini, bez obzira na prisustvo neprijatelja u neposrednoj blizini bili smo primorani da ložimo vatre oko kojih sti se grijali ljudi, žene i djeca. Zbog velikog snijega teško je bilo naći u okolini potrebna drva za vatru. Zbog toga su potpaljivane osušene jele i bukve, koje su još bile u uspravnom stanju. Nikome nije palo na pamet da će pregorjele jele i bukve popadati. Tako je pregorjele drveće uskoro počelo da pada, praćeno velikim praskom i lomljavom okolnog drveća, što je izazvalo veliku pometnju i bježanje od naloženih vatri. U toku noći neprijatelj je pokušao da se u manjim grupama približi zbjegovima u Uvalama, ali je zahvaljujući velikoj pomrčini i visokom snijegu bio primoran da od toga odustane. Međutim, 5. februara, odmah u jutarnjim časovima, neprijatelj je produžio nastupanje u pravcu Uvala i Gredovitog vrha. Narod u Uvalama otkrio je neprijateljsko nastupanje sa grebena gdje je bio zanoćio. Ponovo je došlo do napuštanja ovog zbjega i bježanja u svim pravcima kroz duboki snijeg. Jedan dio iznemoglih i zaostalih ljudi, žena i djece neprijatelj je na zvjerski način poubijao ovdje u Uvalama.

Zbog veoma teške situacije koja je nastupila tog jutra i saznanja da je neprijatelj riješen da ovlada cijelim sjeverozapadnim dijelom Grmeča, grupa od oko 16 omladinaca i omladinki i drugih aktivista u NOP krenula je još dublje u planinu, u pravcu Gredovitog vrha, u namjeri da se preko Crnih Potoka i Krnjeuše probije do Bosanskog Petrovca, u kom pravcu su se povukle i jedinice NOV. Penjući se sa krajnjim naporom po dubokom snijegu uz sjeverne padine Gredovitog vrha, grupa je naišla na Đuru Agbabu, sekretara opštinskog komiteta SKOJ-a za Bosansku Krupu koji je prethodne večeri u blizini Maloradičkog zbjega bio teško ranjen u lijevo plućno krilo. Član opštinskog komiteta SKOJ-a Vukica Mandić previla je Đuru, pocijepavši svoju bluzu, a zatim uz pomoć još nekoliko drugova uspjela je uz ogromne napore da ga donese do Gredovitog vrha i sakrije u plastu jelove četine. Na mjestu gdje je nađen Đuro je proveo cijelu prethodnu noć slabo previjen, oskudno obučen, bez vatre i toplog pokrivača. Uslijed dugotrajnog krvavljenja

i velike hladnoće bio je veoma iscrpljen i u kritičnom stanju.

Grupa u kojoj sam se nalazio odlučila je da sa sobom nosi Đuru, što se pokazalo neizvodljivim s obzirom na debljinu sniježnog pokrivača, nedostatak nosila i činjenicu da se neprijatelj nalazio svuda oko nas. I ako u veoma teškom stanju, Đuro je bio veoma hrabar i razuman. Zahtijevao je da ga ostavimo na tom mjestu, da produžimo i kada neprijatelj napusti ovaj dio Grmeča da ga potražimo. Grupa je pripremila još jelovih grana sa okolnog drveća, pokrila Đuru jednim biljeem, a zatim granama i produžila uz Gredoviti vrh.

U popodnevnom časovima izišli smo na sam greben Gredovitog vrha, gde smo se jedno vrijeme odmarali. Poslije dužeg vremena došlo je do razvedravanja i kratkotrajne -pojave sunca. Sa ovog vrha dobro se vidio cio prostor ispred nas — do Crnih Potoka, Krnjeuše i Lastava. Upravo u to vrijeme dok se grupa odmarala neprijatelj je otpočeo da bombarduje našu bolnicu u Lastvama. Neprijateljska avijacija više puta nadlijetala je bolnicu, pikirajući, a zatim su se čule potmule eksplozije avionskih bombi.

Poslije odmora, u koloni po jedan, grupa je produžila niz južne padine Gredovitog vrha, u pravcu Crnih Potoka. Odmah poslije prelaska planinske staze koja vodi od Hrgara za Suvajsko međugorje neprijatelj nas je dočekao iz zasjede. Primijetivši naše kretanje niz Gredoviti vrh, neprijatelj se pritajio iza okolnih jela a bukava, pustio grupu da priđe na blisko odstojanje a zatim otvorio jaku vatru iz pješadijskog naoružanja. Zbog toga grupa je bila primorana da odustane od planirane namjere i da se vrati na Gredoviti vrh. Za vrijeme povlačenja ispred neprijatelja grupa se razdvojila u dva dijela, tako da je sa mnom ostalo još šest drugova i drugarica. Kako je postalo očigledno da se zbog pojave neprijatelja i na tome pravcu možemo probiti u pravou Crnih Potoka i Krnjeuše, odlučeno je da se pokušamo probiti preko Hrgara, Gorjevča i Doljana za Liku. Približavajući se iz dubine planine Hrgaru, otkrili smo ispred nas na okolnim vrhovima neprijatelja, koji je raspoređen po manjim grupama osmatrao i kontrolišao cio okolni prostor. Zbog

prisustva neprijatelja i na ovom pravcu bili smo ponovo primorani da odustanemo od pokreta u nameravanom pravcu. Opet smo se vratili na Gredoviti vrh.

Bezuspješno pokušavajući da se probijemo iz ovog dijela Grmeč planine izgubili smo cio dan. Ubrzo je počela da pada noć, što nam je zbog slabe vidljivosti onemogućavalo dalje kretanje. Cijelu noć grupa je provela na južnim padinama Gredovitog vrha. Zbog prisustva neprijatelja svuda oko nas, nismo smjeli da ložimo vatre. Umorni, mokri i bez hrane pripremili smo jelove grane na koje smo posjedali, a kao naslone koristili smo okolno drveće. Velika hladnoća koja je vladala u planini nije dozvoljavala dugo sjedenje na jednom mjestu, pa smo često ustajali i gimnastikom se zagrijavali.

Šestog februara ujutru odlučili smo da krenemo u pravcu Suvajskog Međugorja na istok, pretpostavljajući da neprijatelj na tom pravcu nije zašao u planinu. Nakon pređena oko 2 kilometra ponovo smo otkrili prisustvo neprijatelja ispred nas. Morali smo ponovo odustati od planiranog pokreta i vratiti se nazad, na mjesto gdje smo proveli prethodnu noć. Dugo smo raspravljali šta da se radi u takvoj situaciji. Dogovoreno je da pokušamo da se probijemo nazad, na sjeverne padine Grmeča odakle smo i došli dva dana ranije povlačeći se ispred neprijatelja. Približavajući se Gredovitom vrhu sa njegove južne strane, osmotrili smo grupu neprijateljskih vojnika na samom grebenu, koja je takođe nas primijetila i otvorila vatru. Grupa se povukla nekoliko stotina metara nazad i ponovo pokušala da traži izlaz iz neprijateljskog okruženja u kome se nalazila. Svuda oko nas, na udaljenosti od nekoliko stotina metara nalazio se neprijatelj, koji je sistematski vršio pretres planine i bez milosti ubijao sve živo na što je naišao. Bilo je predloga da se rasporedimo pojedinačno i popnemo na okolno drveće i sakriveni u krošnjama jelovih grana sačekamo odlazak neprijatelja. Takvo rješenje nije bilo prihvatljivo jer bismo se teško održali na drveću zbog velike hladnoće, gladi koja je vladala i uočljivih tragova na snijegu po kojima bi neprijatelj mogao lako da nas pronađe kao i neizvjesnosta koliko će neprijatelj dugo ostati u takvom

rasporedu u planini. Pored toga, kod jednog broja drugova i drugarica uslijed velikog zamora i gladi pojavile su se halucinacije, tako da smo morali da ih stalno držimo na oku, smirujemo i da im pomazemo. Poslije duge diskusije odlučeno je da na tom mjestu sačekamo noć uz osmatranje Okolnog terena i da se u toku noći pokuša proboj kroz neprijateljski raspored nazad u pravcu Oštrelja i Maloradičkog vrha. Pri tome smo došli do zaključka da su najjače neprijateljske snage upravo oko nas i da je neprijatelj, krećući se u toku prethodna tri dana kroz planinu, vjerovatno napustio sjeverni planinski greben Grmeča na koji je stigao 4. februara. Takva naša pretpostavka pokazala se ispravnom. Poslije pada mraka 6. februara uveče krenuli smo istočnim padinama Gredovitog vrha u pravcu Uvala, krećući se veoma oprezno. Lako smo uočili neprijateljski raspored prema brojnim vatrama koje su gorjele svuda naokolo. Koristeći se mrakom i gustom šumom uspjeli smo da neopaženo pređemo kroz neprijateljski raspored često zastajući i osmatrajući. Pred zoru 7. februara stigli smo do Oštrelja. U toku noći grupa je susrela nekoliko neprijateljskih kolona, koje su se uhodanim prtinama kretale u raznim pravcima. U vrijeme nailaska neprijateljskih kolona sklanjali smo se iza okolnog drveća, sačekavši da prođe neprijatelj, a zatim bismo nastavili dalji pokret.

U zbjegovima iznad Tukovače i ispod Oštrelja našli smo jedan dio preživjelog naroda, koji se postepeno prikupljao iz okolnih grmova i dolina. Od naroda smo saznali da je neprijateljski streljački stroj napustio planinski greben, ali da u manjim kolonama i dalje stalno krstari planinom. Za mnoge porodice nije se znalo da li su uspjele da prežive prethodne dane neprijateljske ofanzave. Veliki se broj porodica i dalje nalazio rasut po planini. Neke porodice danima su lutale izgubivši svaku orijentaciju. Pošto se neprijateljsko prisustvo postepno smanjivalo, dugo vremena pronalazena su u planini dječica, žene i ostarjela lica, promrzli i gladni. Fizički jači muškarci i žene hodali su planinom, pronalazili zalutale i iznemogle i donosili ih u zbjegove.

Preživjeli odbornici NOO, članovi KPJ i SKOJ-a u tako teškoj situaciji ispoljili su veliku hrabrost i poka-

zali da nema bezizlaznih situacija. Organizovano je iznošenje i njega ranjenika. Pronađen je i Đuro Agbaba, koji je donet u Aleksića bajtu pod Oštreljom, gdje je duže vremena ležao njegovan od naroda u zbjegu. Organizovana je sahrana brojnih žrtava koje je neprijatelj poubijao. U uslovima opšte oskudice u hrani organizovan je noću odlazak u popaljena sela i bez obzira što je neprijatelj u njima i dalje bio prisutan pronalazeni su sakriveni krompir, pasulj i kukuruz i na leđima donošeni u zbjegove. Na taj način ponovo je počeo u zbjegovima organizovani život.

Od zaostalih ranjenih i bolesnih boraca i drugih aktivista NOP u ovom dijelu Grmeča formirana je privremena četa, koja je polovinom februara brojala oko 80 boraca. Za komandira čete izabran je Lazo Kovačević — Joveljić, a za političkog komesara Aleksa Trtica. Četa je logorovala u šumi u blizini Tubana i imala je zadatak da štiti narod u zbjegovima i kontroliše okolni teren. Ishrana čete organizovana je isključivo na bazi dobrovoljnih priloga, koje je narod po zbjegovima odvajao iz krajnje oskudnih sredstava. Četa je ostala u ovom dijelu Grmeča do kraja februara 1943. godine, a zatim borci iz ove čete ušli su u sastav 6. i 8. KNOUB, koje su se ponovo vratile na ovaj teren.

Ogromne žrtve i sva stradanja ovog naroda u 4. neprijateljskog ofanzivi nisu mogla da pokolebaju njegovu vjeru u NOB. I nadalje, tokom 1943, 1944. i 1945. godine, sve do konačnog oslobođenja, neprijatelj je u više navrata jačim snagama vršio upade u ova podgrmečka sela i bez obzira na sve žrtve nije mogao da uguši njegov otpor.

Početkom 1945. godine, povlačeći se ispred jedinica NOV sa pravca Knina i iz drugih okolnih uporišta, neprijatelj je jakim snagama zaposjeo i sve do konačnog oslobođenja zemlje držao pod kontrolom cio zapadni dio Grmeča sa okolnim selima i komunikacijama. I ovog puta ponovila su se stradanja naroda slična onima u 4. neprijateljskoj ofanzivi. Uslijed dugotrajnog prisustva jakih snaga i masovnog terora koji je sproveden nad narodom, organi narodne vlasti bali su primorani da izvrše evakuaciju ovog naroda kako bi ga spasili od uništenja. Narod iz ovog kraja evakuisan je na oslobođenu teri-

toriju — Hašane, Dubovik, Majkić Japru kod Bosanskog Novog i druga mjesta u Podgrmeču. Pojedinačno i u manjim grupama bio je smješten po domaćinstvima u navedenim selima. Tako je narod ispod zapadnog dijela Grmeča, poslije čestvorogodišnje borbe i stradanja, stalno u pokretu od jednog do drugog zbjega i bez bilo kakve imovine, dočekao konačno oslobođenje zemlje.

STEVO TRTICA

u ČETVRTOJ OFANZIVI I NEPOSREDNO POSILIJE NJE

Prilikom povlačenja komanda mjesta iz Cazina sa cjelokupnim osobljem i stražom na čelu, sa komandantom mjesta Feridom Dedićem Fedom krenula je u pravcu Bihaća u komandu područja. U Bihać smo stigli predveče. Grad je bio poluprazan. Komanda područja se evakuisala u selo Teočak, južno od Bihaća. Odmah smo produžili na jug. Prenoćili smo u selu Gorijevcu. U Teočaku, gdje smo stigli izjutra, našli smo jednog partizana, kojeg su ostavili drugovi iz reformisane komande područja da nas sve uputi u operativne jedinice. Riješio sam da idem preko Krnjeuše u pravcu Bosanske Krupe, jer se na tome terenu nalazila 8. krajiška brigada u kojoj su bili svi iz moga kraja. Do noći sam stigao u opustjelo selo Risovac. Tu je zanoćio i Banijski odred. Ujutru, u magli, primijetio sam neku kolonu. Po govoru sam procijenio da su naši. Primakavši se toj koloni, prepoznao sam Božu Zorića. Bili su to borci jedne čete 8. brigade. Kažu da neprijatelj nastupa u stopu za njima. Krenusmo niz brijeg u pravcu Krnjeuše, pa pored ceste prema jugoistoku, gdje smo posjeli neka pošumljena brda. Tu smo i zanoćili. Neprijatelj je bio na brdima između Risovca i Krnjeuše. Cijelu noć smo osmatrali mnogobrojne vatre. Nas i neprijatelja je dijelila samo jedna dolina kojom vijuga cesta od Krnjeuše prema pravcu Bosanska Krupa — Pet-

rovac. Neprijatelj nas nije napadao, samo je naše položaje povremeno tukao minobacačkim granatama. Pred svanuvrtje naša brigada je krenula kroz šumu na Grmeč. Mjesto gdje smo kroz visoki snijeg zašli u šumu zove se Lastve. Sporo smo se probijali između visokih borova i starih bukava. Pod jednim brijegom naišli smo na mjesto gdje je bombardovana i razorena glavna partizanska bolnica Podgrmeča. U krošnji jednog drveta primjetili smo mrtvog partizana - bacila ga je, osakaćanog, na drvo snažna eksplozija.

Oko jedanaest sati ekonomi su nam dali po parče kukuruznog kruha i kivanog goveđeg mesa. Uto se nad nama prolomi prijeteći zvuk avionskih motora. Primjetili smo četiri lovačka aviona. Kružili su iznad nas. Poslije dva kruga počеше mitraljirati. Vidio sam komandanta brigade Hamdiju kako obigrava oko jednog debelog stabla da se zakloni. Avioni su nas mitraljirali oko dvadeset minuta. Tek što odoše, ispod nas, u rejonu bombardovanje bolnice prolomi se plotunska paljba iz pušaka i puškomitraljeza, Hamdija nam objašnjava:

— To je naš bataljon sačekao Nijemce.

Puškaranje je trajalo oko pola sata. Neprijatelj se povukao. Zarobljena su dva neprijateljska vojnika i nekoliko tovarnih konja sa mitraljezima. Od naših samo je jedan ranjen.

Povukavši se još dublje u šumu, tu smo i prenoćili. Zbijeni po grupicama, ložili smo vatre. Vatra te zagrije s jedne strane, a kada se probudiš, suprotna strana se smrznula! Grijao sam se pored političkog komesara bataljona Redže Terzića. Promrzli Veljko Miljković se šalio:

— Druže komesaru, ubijedi ovu zimu da ne ujeta. Zna li ona da smo mi narodna vojska?

Kada je svanulo, došlo je naređenje za pokret. Cijelog dana smo u maršu kroz šumu. Uveče smo stigli u selo Skakavac sjeveroistočno od Bosanskog Petrovca. To je pasivan šumski kraj, ali narod ima dosta ovaca. Naši domaćini su nam rekli da koljemo ovce koliko nam je potrebno.

Još u toku noći smo krenuli iz Skakavca. U svitanje smo stigli u selo Smoljnu i razmjestili se po kućama. Bataljoni su naokolo isturili izvidnice i patrole. Oko deset

sati, tek što zagrijani — počesmo drijemati, neka od izvidnica sa brda javila je da nastupa neka kolona. Nismo ni sačekali tu kolonu, nego smo u koloni kroz snijeg krenuli u pravcu juga, uglavnom nepošumljenim terenom. U kolonu se uvrstilo i sa vojnicima izmješalo mnogo izbjeglica. Dolazimo do jednog brijega oko kojeg savija snijegom zametena cesta koja vodi iz Ključa prema Bosanskom Petrovcu. Na brijegu je selce Bravski Vaganac. Kada sam prešao cestu čelo kolone je već izbilo u Vaganac. Tada je naišla neprijateljska motorizacija — tenk i za njima tri kamiona. U tom susretu svi mi iz prepolovljene kolone otvorili smo vatru na kamione. Tenk je osuo topovskom vatrom po brijegu. Jedan neprijateljski vojnik skočio je iz kamiona na tenk i pogođen ostao pored ceste na snijegu, a tenk i kamioni su produžili prema Petrovcu. Dugačku bundu poginulog neprijateljskog vojnika dali smo komandantu Hamdiji, koji je ujutro ostao bez konja i šinjela, a kojim je zagrnio mladu promrzlu bolničarku Fadilu Mahić; kada smo se sukobili s tenkom i kamionima, bolničarka se uspaničila i u galopu pobjegla pravo u Petrovac kod neprijatelja.

Dok smo se mi odmarali u opustjelim seoskim kućama, istočno od nas, iza doline, u magli, sukobili su se naši i Nijemci. Trešte neprestano mitraljeski rafali i puščana paljba. Poslije podne brigada je u koloni krenula kroz šumu na jug i izbila u selo Drnić. Brijegovi, koji opasuju Drnić sa južne i jugoistočne strane, raznovrsnog oblika i veličine, pošumljeni su gustom crnogoricom. Iznad sela, kroz šumu oko okruglih dolina i kupolastih brijegova vijuga srnetička uskotračna pruga. Od Drnića na zapad veže se Kolonić, a prema sjeveru na ravnici zategnutoj kao platno je Bosanski Petrovac, koji je već u rukama »neprijatelja. Prenoćili smo u Drniću, da bismo sutradan produžili na jugoistok i popeli se uz neku malu uzbrdicu do nekoliko rasutih seljačkih kuća i koliba, kao i pašnjaka opkoljenih šumom. Ti pašnjaci se zovu Kozila. Pošto mi je lijeva noga slaba i nježna od ranjavanja, prilikom napornog putovanja išao sam na peti i dobio veći žulj, koji je pocrnjeo od natučene krvi. I ranije sam se teško kretao, a sada se stanje pogoršalo. Javio sam se komandantu Hamdiji. On iz svoje kožne torbice izvadi

papira i nalivpera i napisu za doktora, koje je bio u Srnetici pored pruge u šumi.

Snijeg je dosta velik, ali do bolnice u porušenoj željezničkoj stanici vodi dobro ugažena prtina. Došao sam do šume. Bolnica je bila u povećoj baraci. Tu sam našao samo jednog partizana doktorovog pomoćnika. Liječnik je bio u nekoj jedinici, na položaju.

Pred noć dođe i doktor. Osrednji čovjek, žute kose, neobrijan, dlake mu na bradi od zime strše svaka posebno, u suknenim čakširama; vunene čarape do koljena podvezane tankim konopcima. Pokažem mu uputnicu i veliki žulj na lijevoj peti. Pregledao mi je ranu. Kaže:

— E, moj druže, ovdje više nema bolnice, sad je ofanziva i ja ti ništa ne mogu pomoći — pa uze olovku i na poleđini napisu da mi se da neki posao na kojem bih bio pošteđen napornog rada i velikog kretanja.

Pošao sam kroz šumu niz brijeg u pravcu Kozila. U šumi pored prtine pod jelovim stablima našem jednu poznanicu. Prislonila se leđima uz stablo i podmetala noge. I ona je mene poznala i odmah se javila:

— Dragane, danas je ovuda prošla i tvoja majka. I ona je krenula u bjekstvo. Nosi na glavi neki zavežljajčić. Kad me je vidjela, plakala je i govorila mi kroz plač: e moja Milka, ja sad nemam nikog. Radonja mi poginuo, a za Dragana ne znam . . . Otišla je prema pruzi.« . . .

To je bilo jutros. Sa stanice su krenula dva voza, jedan prema Drvaru a drugi prema Mliništima. Bilo mi je teško zbog majke. Zaključio sam da je više nikada vidjeti neću.

Izašao sam na pašnjake. Kad stigoh na Kozila, vidim kako se wira dimi iz jedne kolibe. Tu našem kuvara 4. bataljona Milana Puđu iz Rujnice. Nad vatrom puni kazane mesa i krompira. Dobro sam večerao. Sa Milanom sam razgovarao do kasno u noć, zatim je on prostro slame pored vatre na koju smo legli i zaspali. Ujutro mi je dao obilan doručak i svoj džemper.

Otišao sam do štaba brigade i dao Hamdiji ono što je pisao doktor. On je pročitao, zatim je uzeo drugi papir i napisao mi preporuku za intendanta brigade na Oštrelju. Prošao sam pored kuće na samoj ivici šume, gdje se smjestio štab 4. divizije. Od te kuće sam pošao kroz šu-

mu uz brijeg. Čim sam zašao u šumu, čuo sam sve jače zujanje avionskih motora. Odjednom se počeo šuma tresiti od snažnih eksplozija. Avioni su kružili iznad šume oko Kozila, izbacili bombe, a zatim nestali.

Na Oštrelj sam stigao poslije podne. Oštrelj je divno mjesto sa borovom šumom, opkoljeno lijepim bregovima. Prema zapadnoj strani je brijeg Osiječenica. Oštrelj je 1941. zapaljen. Pored pruge se nalazi jedna novosagrađena baraka od dasaka. Na pruži se vide vagoni za prevoz drveta. Ima nekoliko vagona sa zatvorenim krovom, zamaskirani na šinama u šumi. Pokrile su ih i sakrile grane gustih četinara. Malo niže u šumi prema Drvaru primjetio sam iznad krošnji drveća male kolutove dima. Shvatio sam da je tamo smještena brigadna intendantura. U toj gustoj borovoj šumi našao sam grupu partizana oko vatri nad kojima su visjeli kazani napunjeni krompirom i ponekim parčetom goveđeg mesa. Tu su kuvari, njihovi pomoćnici, razni ekonomski, snabdjevači i konjušari. Iza gustih žbunjeva stoje u snijegu povezani konji sa samarima. Tu sam zatekao i intendanta brigade, borca osrednjeg rasta, okruglog lica, male špicaste brade, žutih brčića, sitnih mišijih zuba i ispupčenog okruglog čela ispod kojeg vitlaju sitne oči, koje nemirnim pogledima daju izraz neke pakosti. To je bio Sava Zigić, Savica iz Bosanske Krupe. Izvadio sam komandantovo pisame i pružio Zigiću. Kad je pročitao, nervozno je vitlao očima i brzo, u rafalu, počeo da viče:

— A šta ćeš mi ti sad?

Sjutradan se i štab brigade doselio na Oštrelj i smjestio u jedan kamuflirani vagon.

Dani su prolazili. Vrijeme se proljepšalo, izvedrilo, ali su jutra i večeri kao i noć mnogo hladne. Snijeg je smrznut. Oko podneva, kad malo otopli, borci se razmire po šumi iza žbunjeva, skinu odjeću i trijebe uši.

Jednoga dana, baš kada smo bili uz kazane i ručali, naišli su neprijateljski avioni i bombardovali Oštrelj. Svi smo se razbjegli po šumi. Avioni su bacali bombe i mitraljirali. Jedan metak je pogodio u kazan i sva čorba je istekla. Ostale su samo kriške krompira i parčad mesa. Imali smo samo jednog ranjenog — Žarka Radića iz Rujnice. Metak mu je zakačio petu.

Sve to vrijeme sam imao neprilika sa intendantom Savićem. Jednog dana mi je naredio da uzmem osamostalno konja i da idem u selo Ataševac. Tamo je u šumi bio neki magazin, trebalo je da od magacionera uzmem školske sveske i donesem ih u štab Hajri Kapetanoviću. Kod magazina me je dočekaio sredovječan čovjek i dao mi dva džaka svezaka. Uz put sam razmišljao šta će tome Kapetanoviću ovoliko svezaka usred ofanzive. Poslije povratka iz štapskog vagona je izišao čovjek mlađih godina, Sa mnom je rastovarao konja i rekao mi da je on Hajro. Vodeći konja prema intendanturi, prošao sam pored drvene barake uz prugu. U prolazu pogledao sam unutra. U jednom ćošku je bila velika plehana peć, a dužinom cijele unutrašnjosti postavljene su drvene palače na kojima su prije rata spavali radnici. Idući prema našem logoru odlučio sam da noćas ne spavam pored vatre na snopu četine, pod vedrim nebom, nego da se naspavam na palačama u baraci. Dosadilo mi je ležanje na četinarskom prostiraču pod kojim nije zemlja nego smrznut snijeg, a pokrivač moj šinjel. Doveo sam konja, svezao ga za drvo i raportirao Saviću o izvršenom zadatku. Večerali smo čučajući oko vatre. Kada se smračilo, otišao sam do barake. Pod pločama sam našao idrva pripremljena *ti* loženje. Ubrzo je peć potpaljena i baraka ugrišana. Uš su izmilile kao mravi. Borim se sa snom i ušima, ne znam šta je gore. Kada sam se uspio malo primiriti, vrata se na baraci otvoriše. Unutra uđe grupa naroda, nekoliko starijih ljudi i dosta žena i djece. Manja djeca, kada su ušla ozebla u toplo, počela su plakati od bolova zbog zime što im je zašla za noktiće. To su bile izbjeglice iz Banije. Oni su došli prugom od Mliništa. Napunila se baraka. Tu noć zbog borbe sa ušima i snom ne znam kako sam se smirio i kako sam spavao, samo sam osjetio pred svanjivanje da se taj narod spremao da napusti baraku. Odlaze ranije u pravcu Drvara, pošto im je prekidana ograničeno kretanje zbog napada aviona. U polusm sam osjetio da sam ostao sam i utonuo u dubok san. I sinu sanjam da mi postaje sve teže disanje, počinjem da se davim. Nekako sam uspio da se probudim i osjetim da me guši nešto slično dimu. Naglo sam skočio sa ležaja shvativši da je oko mene sve u plamenu. Baraka se za

palila od usijane peći. Brzo sam kroz vrata iskočio iz zapaljane barake i bacio se u snijeg. Provaljao sam se u snijegu da tako ugasim vatru, jer sam još u baraci navukao šinjel na glavu. Skočio sam iz snijega i požurio preko pruge u šumu ...

Pred veče stajao sam na cesti u dobro ugaženoj prtini. Cestom od Drvara u koloni naišao je moj komisija i drug iz djetinjstva Dragan Mitrović sa svojom braćom. Tužnim glasom mi je rekao da su u Drvaru sahranili svoju majku Milicu. Milica je sa ostalom nejakom djecom kao izbjeglica pred neprijateljem dospjela u Drvar i od muka i poteškoća u ovoj jakoj zimi umrla.

Brigada je držala položaj na Oštrelju oko nekoliko dana. Neprijatelj je bezbroj puta iz Petrovca ravnicom u pravcu Kolonića i Drinića pokušavao da prodre preko Oštrelja, ali nije uspeo.

Jednog predvečerja dato je naređenje za pokret. Intendantura se brzo pripremila. Kolona se kretala cestom niz nizbrdicu u pravcu Drvara. Poslije izlaska iz šume sa desne strane ceste skrenuli smo u dolinu na ulazu u selo Crvljivica. Svrstavali smo se u kolonu i poravnavali za smotru. Iza intendanture svrstao se sanitet. Sef saniteta je bila drugarica Vlasta. Neki bataljoni su nas dočekali postrojeni, a ostali pristižu u gustim kolonama svrstani po četama. S obzirom na to da je brigada cjelokupna ona jednom mjestu, znači da je napustila položaj koji je do sada držala. Iz razgovora sa nekim drugovima saznao sam da je neprijatelj iz Petrovca uspio prodrijeti zapadnom stranom oko Osiječenice i da nadire prema Drvaru. To znači da bismo mi na Oštrelju bili opkoljeni. Stoga je brigada napustila položaj i povlači se dalje da izbjegne opkoljavanje. Pošto su svi bataljoni kao i ostale prištapske jedinice stigle i zauzele svoja mjesta, komandant brigade Hamdija stao je pred brigadu i održao govor.

Brigada je krenula preko Crvljivice i sela Pasijaka u blizini Drvara. Prenoćili smo u seljačkim kućama, a sutradan smo prešli preko pruge i izašli na cestu koja vodi u Drvar. Došli smo do željezničke stanice gdje smo našli dva otvorena vagona puna žutog duvanskog lišća, zaplijenjenog pri oslobođenju Imotskog i poslatog u Drvar da

se podijeli vojsci. Borci su onako u prolazu uzimali lišće spakovano u jedanke paketiće svezane špagom, trpali u džepove, torbice i rančeve i tako prolazili dalje u pravcu Sipovljana. Odatle smo primjetili iznad Unca neprijateljske vojnike kako u grupama pristižu, pa stanu i osmatraju grad i okolicu. Više mi nije bilo do oklijevanja, nego sam požurio brže cestom koja od Sipovljana pravi oštru okuku prema selu Mokronoge. Napuštajući Drvar, nastupamo na još brdovitije i vrljetnije terene. Od ceste i ulaza u Mokronoge uspjeli smo se na jedno okruglo brdo koje dominira nad Drvarom i Sipovljanima. To je brdo načičkano seljačkim kućicama koje su rasijane po kamenitim stijenama, negdje rjeđe negdje gušće, kao sjeme kukuruza kada ga iz ruke neko prospe. To je Nagrade. Štab brigade sa jednim bataljonom i četom teških mitraljeza je zauzeo položaj iza kamenja na tom brijegu. Vijest je stigla da je neprijatelj došao u Drvar i da je grad pun neprijateljske vojske. Pred veče je kolona od oko šezdeset neprijateljskih vojnika krenula cestom iz grada na konjima u pravcu Mokronoga. Dok su oni prilazili oštroj okuci, komandant Hamdija je naredio da mu dođu iz bataljona puškomitralješci i nekoliko teških mitraljeza iz čete. Na brzinu ih je lično rasporedio na položaje, a kada je neprijateljska kolona izbila na okuku, dao je znak za otvaranje vatre. Odjednom su brzom paljbom zaštekali mitraljezi, a kod neprijatelja nastade gužva. Po cesti se ispriječiše leševi konjski i vojnički, samo je manja grupa uspjela pobjeći u Drvar.

U selu smo prenoćili. Sjutra oko podne naređeno je da krećemo dalje preko brijegovitih predjela kroz šumu. Kolona se kretala putićima i kozjim stazama i pred veče se uspjela u selo Tičevo. Do noći smo se odmarali, dok nam nije spremljena večera. Seljaci se nijesu ni malo brinuli što neprijatelj nailazi. Oni se ne spremaju za napuštanje domova kao Banijci; kažu da će se samo malo skloniti u šume.

Štab brigade je u međuvremenu naredio svom 2. bataljonu da sa ranjenicima i bolesnicima i manje pokretnom brigadnom intendanturom krene u pravcu Like i obezbjedi prolaz ceste Drvar — Bosansko Grahovo.

Omladina je angažovana za nošenje nepokretnih. Cijelu noć smo putovali u koloni kraj sela u blizini Gralhova. Sjećam se imena jednog sela. Zvalo se Zebe. Pored puta smo u toku noći naišli na mnogo izbjeglica koji su na jakoj zimi pod vedrim nebom ložili vatre. Pored njih mala djeca, zamotana u krpane. Neko spava od velikog umora, a neko sjedi i umornim očicama gleda u vatru. Svanjiva. Sa začelja neko naređuje da se ide brže, ali to je teško — iscrpila nas glad i nesan.

Nailazimo na jednu ravnicu. Pred nama se vide porodani brežuljci i ispod njih cesta. Pola brigade je prešlo cestu. Brigadna intendatura sa dva bataljona je sa one strane ceste. Sa desne strane od Drvara, iza jednog brežuljka, čuje se tutnjava tenkovskih motora. Požurio sam. Na cesti sam našao Radića Dmitrovića, mog komšiju i druga iz djetinjstva. U prolazu sam mu rekao:

— Radiću, odmah se gubi sa ceste, neprijatelj nailazi.

Preskočio sam cestu i svom snagom požurio uz brijeg i zamakao iza nekog žbunja i kamenja. Uspio sam se udaljiti oko stotinu metara, a neprijateljski tenkovi pojurili cestom. Kad primjetiše kolonu, otvoriše vatru iz mitraljeza. Sto je dalje na tom mjestu bilo, ne znam. Poslije smo saznali da su dva bataljona sa štabom brigade bili spriječeni da prijeđu cestu, te su se morali vratiti preko zloglasnog Šatora. Mi koji smo uspjeli prijeći preko ceste nastanili smo se u selu Trubaru. To je za bačeno i raštrkano selo na neplodnom kršu. Poslije dva dana pošto smo se smijestili, odmorili i okrijepili oskudnom hranom intendant Savica pozvao me i službeno mi saopštio da se javim narodnooslobodilačkom odboru, gdje ću preuzeti grupu od 63 djeteta i odvesti ih preko Une u Srb.

— Ostaće sa njima dok situacija to bude zahtijevala.

Za svako dijete si odgovoran! — rekao mi je Savica. A kada sam pošao od njega, zaustavio me i doveo još jedno dijete da ga priključim ostalima. Uz put pitam dvanaestogodišnjeg dječaka čiji je i odakle je. Mali ka-

že da je brat političkog komesara jedne krajiške brigade, Marka Turića, a sin Mate Turića iz Cazina. Roditelji su mu ostali u Podgrmeču.

Predsjednik odbora mi je dao pismo da ga predam sreskom odboru u Srbu i predao mi djecu — sve dečkiće od jedanaest do trinaest godina. Djeca su bila sva obučena u jednaku odjeću, osim malog Turića — u crnoj odjeći sa kapama kakve su imale ustaše.

Odbornik mi je dao uputstva da idem više Martin Broda, preko mostića od dasaka. Uz put sam razgovarao sa djecom. Ispričali su mi /u pokretu svoju dosadašnju sudbinu. To su djeca sa Kozare. Kada je bila neprijateljska ofanziva na Kozari sav narod kojeg je neprijatelj zarobio, razdvojio je u šumi. Odrasle je na licu mjesta potukao, a neke poslao u Jasenovački logor. Mušku djecu su uputili u Jasku. Tamo su osnovali dječji logor, obukli ih u njihovu uniformu i stavili im na kape slovo »U«. Četvrta kordunaška brigada je napala na taj logor, rastjerala ustaše i spasila djecu. Ta su djeca sprovedena preko Korduna i Like u Podgrmeč. Od sve djece ni jedno ne zna o sudbini svojih roditelja.

Pred zgradu sreskog odbora došli smo naveče. Odradili su nam jednu veću sobu za smještaj. Za večeru djeci je skuvan kotao palente.

Ujutro smo izveli djecu napolje pred zgradu, postrojili ih, poravnali a zatim je član sreskog odbora prizvao odbornike iz okolnih sela i odbrojavao djecu za njihova sela, Ja sam pošao sa jednim odbornikom, koji je imao najveću grupu, da zajednički razvedemo djecu po kućama. Mali Turić je u toj grupi i neće nikuda od mene. Hodali smo od kuće do kuće, a djece je bilo sve manje u stroju. U svakoj kući ostavili smo po jedno. Najzad je ostao mali Turić i kada smo ga rasporedili u jednu kuću, počeo je plakati. Pokušavao sam ga ubijediti da ih ja neću napustiti, povremeno ću ih obilaziti, ali uzalud. Morao sam tu večer sa njim noćiti.

Mart je. U kičmi i u krstima me stežu jaki bolovi. Bolesnog primio me Pajo Grbić. Dao mi je toplu sobu i čisti veš. Tu sam ostao desetak dana.

Kada sam osjetio da sam se oporavio, zahvalio sam se dobrim domaćinima i krenuo po selima, od kuće do

kuće, da obiđem djecu. Čuo sam da je oslobođen Bosanski Petrovac i sva okolna mjesta. Čitav Podgrmeč je slobodan, a mene su, izgleda, zaboravili. Odlučim da krenem sa djecom u Podgrmeč. Dođem kod sreskog odbora i kažem predsjedniku da namjeravam krenuti sa djecom preko, u Bosnu. Predsjednik mi je obećao da će sutra sva djeca biti sakupljena pred odborom.

Izjutra sam krenuo sa, djecom uz strmu brinu Une. **Verali** smo se preko nekih kamenitih stijena i sišli u jedno selo. Malo dalje od tog sela nastupili smo na Medeno polje i razmišljam kome se tada tamo obratiti i koga tražiti. Meni je cilj da nađem moju brigadu i intendantu Savi predam djecu. Riješim da tražim komandu mjesta. Noć se spušta. Našli smo komandu. Smještena je u jednu veću zgradu u gradu. Na ulicama rijetko se može neko vidjeti. Sve izgleda pusto. U komandi su mi saopštili da o mojoj brigadi neznaju ništa, a da je u selu Smoljni štab 4. divizije. Tu su mi savetovali da bi najbolje bilo da djecu odvedem u diviziju komandanta Šoše. Dali su mi jednu prostoriju gdje sam zanoćio sa djecom. Izjutra sam krenuo u pravcu Smoljane. Uz put sam rekao djeci da ću ih predati Šoši. Oni se vesele, znaju Šošu. Dolazimo do štaba divizije, koji je smješten u jednoj osamljenoj kući. Oko kuće je ledina. Odmah djecu postrojim, poravnam i kažem im da ne smiju izlaziti iz stroja. Uđem u kuću. Nađem Šošu i javim mu se. Srećan je što su djeca sačuvana. Pođe sam rufom napolje da vidi djecu. Izišao sam malo pre njega, pa sam požurio da dođem prvi do djece, da održim disciplinu u stroju. Kad vidješe Šošu, djeca se zbog radosti malo uskomešaše. Rekao sam Šoši da mu predajem djecu, a da jedno vodim sa sobom. Mali Turić izađe iz stroja, on će sa mnom. Šoša mi reče da se 8. brigada nalazi u selu Vranjska više Bosanske Krupe.

Idućeg dana poslije podne stigao sam preko Krnjeuše u Vranjsku, u brigadu. Štab brigade se smjestio u kuću Mandića. Intendantura je u Suvaji. Javio sam se Savi. Sava me upita za djecu. Ispričao sam mu da su sva djeca živa i zdrava i da sam ih predao komandantu divizije Šoši u Smoljani, a sa mnom je došao samo mali

Braco Turić. Njegovi su roditelji — saznajem — u kući Mandića, tamo gdje je smješten i štab brigade. U kući Mandića našao sam starog Turića sa ostalom djecom. Plaču od sreće kada stigoš s Bracom.

U Suvaji sam se ponovo priključio intendanturi. Hrana je bila dobra, tu sam se dobro odmorio. Ali nastala je nova teškoća — tifus. Mnogi umiru. Evakuisali smo se u pravcu Risovca. Neprijatelj je nadirao iz Bosanske Krupe. Brigada je na položaju, ali ne može dati nekog jačeg otpora uslijed osijetnog oslabljenja jedinica zbog tifusa. Čujemo vijesti sa položaja — neprijatelj naglo napreduje. U borbu je uveo tenkove, koji su došli ravnicom pored sela Suvaje do šume prema Risovcu, a zatim su nastupali preko Risovca u pravcu Krnjeuše. Mi smo, odstupajući, zaobišli selo Vrtoče i uputili se prema zapadnoj strani u pravcu sela Prkosa i rijeke Une. Neki pričaju da je neprijatelj spremio snage kao i za četvrtu ofanzivu. U selu Prkosima ostali smo dva dana. Tu smo se odmorili, ali smo uvijek bili na oprezu.

Jednog dana smo spremili intendanturu za pokret i spustili se cestom koja je krivudala niz okomiti kanjon Une. To se mjesto zove Čovka. Dočekali su nas čamci i za kratko vrijeme smo bili na ličkoj strani rijeke. Počeli smo se penjati uz brinu naviše. Do noći smo stigli u selo Kestenovac i tu zanoćili. Sutradan cijela brigada je stigla u Kestenovac. Vidio sam i komandanta Hamdiju. On je uvijek izgledao dobroćudan, svejedno da li mu je brigada u ofanzivi ili na odmoru. Bataljoni su razmješteni po selu, zaseocima i okolici. S druge strane Une, u Bosni, neprijatelj je sa motorizacijom od Bosanske Krupe preko Krnjeuše protutnjao i otišao cestom u pravcu Petrovca i Drvara. Pošto smo se smjestili u tom selu, već nekoliko dana hrana se poboljšala. Ima prilično i mesa. Meni u intendanturi nije loše, ništa ne radim, nizašto ne odgovaram, samo se odmaram. Savica ništa ne smije jer je Sajo glavni, a on samo zamjenik. Sajo je prema meni više nego dobar.

Jednog dana dođe u intendanturu zamjenik komesara 3. bataljona i pita za mene. Kaže da sam raspoređen u 3. bataljon na dužnost zamjenika intendanta ba-

taljona. Sutradan sam nastavio da poslujem u mojoj intendanturi. Četni ekonomisti su dolazili po sljedovanje hrane. Ja sam dijelio. Imao sam i vagu.

Dani su prolazili. Svaki je bio sve topliji; proljeće hvata maha. Jednog predvečerja podijelio sam sljedovanje četnim ekonomima i dao kuvarima štaba sljedovanje. I tada sam osjetio da mi počinje biti hladno. Uzeo sam tronožac i sjeo pored vatre da se ogrijem. Odjednom me počeo tresti groznica, a na oči mi se namakoše tamne sijenke; počeo gubiti vid. U glavi mi se vrti, hvata me nesvijest. Kuvari me prihvatiše. Za trenutak sam došao k svijesti, otvorio oči i vidim da se nalazim u hodniku kestenovačke škole. Malo sam se oslanjao na noge a više bio naslonjen na dvije djevojke. Te su djevojke iz obližnjih sela dobrovoljno došle u partizansku bolnicu da pomognu bolesnicima. Tada su sve naše bolnice bile prepune oboljelih tifusara. Mnoge od tih djevojaka su i same oboljele.

Iz kestenovačke škole na nekom mršavom konjeu prebačen sam u drugu bolnicu koja se nalazila u nekoj seoskoj kući. Ležali smo na slami i bukovom lišću. Mnogi pored mene su umrli. I sam sam dugo bio bliže smrti nego životu. Ipak, moj organizam je izdržao. Pobjedio sam smrt.

Dani su prolazili, vrijeme je bilo toplo i sunčano. Svaki dan sam se sunčao pred kućom osjećao se jačim i okretnijim. Sada se mogu sam dići i pomoću svojih štapova hodati.

Jednog dana dođe naređenje da svi koji smo preboljeli i malo se oporavili moramo ići na oporavak u Liku u selo Podlapača. Prije polaska sve su nas ošišali i dezinficirali.

Pred kuću je došlo šest kola sa konjskom zapregom. Kočijaši su seljaci iz okolnih sela, većinom stariji ljudi, U lotrama je prostrta slama, a nalazi se i poneki naramčić sjena za konje. Dođoše i dva vojnika s puškama koji će nas pratiti kao obezbjeđenje. Kolona je krenula se-

skim putem između briježuljaka u pravcu sjeverozapada ka selu Kruga. Oko podne smo prošli pored sela i izašli u Kamensko. Poslije podne stigli smo niz strmu Frkašičku drugu u selo Frkašić. Tu su nas naši sprovodnici zastavili pred zgradom odbora. Pripremljena su druga kola kojima ćemo nastaviti dalje. Kolona je krenula prema Bijelom Polju. Pred mrak kolona je stigla u popaljeno selo Bunić. Spavali smo u crkvi u Debelom Brdu.

Ujutro, neki od bolesnika su teturajući izlazili iz crkve, a neke su iznosili do kola koja su čekala pred crkvom. Posjedali smo i pošli dalje. Kažu da selo Podlapača odavde nije daleko. Nijesmo dugo putovali. Selo se pruža u ravnici ispod brijegova. Dosta je dugačko i kuće nijesu raštrkane. Došli smo pred jednu kuću gdje je bila smještena uprava odmarališta i kuhinja. Lijepo su nas primili.

Ja sam uz pomoć štapova pošao u pravcu obližnjih kuća. Došao sam do prve, kojoj su prozori bili otvoreni. Pogledam kroz prozor — kuća pusta, u njoj nigdje ništa. Došao sam do druge omanje kuće. Našao sam vrata otvorena, ušao unutra i u sobi našao krevet. Pored kreveta je bilo dosta slame od raži. Ima je još povezane u snopovima, što znači da je svježija, još neupotrebljavana. Dođem do kreveta, prislonim štapove uz krevet i trpam u njega slamu. Uspio sam krevet napuniti slamom, a zatim legnem i zaspim. Probudio sam se poslije podne.

Na ručku sam se sastao sa Perom Mandićem iz sela Gate. Jedino sam njega poznavao.

Dani su prolazili. Mnogi bolesnici su se oporavili i otišli u svoje jedinice, ali su sve to vrijeme pristizali novi, rekonvalescenti. Ja sam se prilično oporavio. Jedan štap sam bacio a drugi skratio i pomalo se oslanjam kada se krećem. Na glavi se pojavila nova kosa samo je malo tanja i nežnija. Čujem ponovo dobro. U oporavištu sam se zadržao oko dvadeset dana i već mi je postalo dosadno. Čuo sam od nekih bolesnika koji su došli da je naša brigada iz Kestenovca otišla preko Like i Korduna u Baniju u sastav Unske operativne grupe. Osjećam se sposobnim da mogu polako otići preko Like i Korduna u Baniju. Zatražio sam od uprave otpusnicu. Krenuo sam iz Podlapače u pravcu Korenice poštapajući se polako o

moj štapić. Do noći sam stigao u jedno popaljeno selo blizu Korenke i zanoćio u nekoj bajti. Izjutra sam krenuo dalje i rano sam stigao cestom niz Vrpila u Korenicu. Prošao sam kroz Korenicu i uputio se u pravcu Prijeboja, od Prijeboja kroz selo Jezerce u pravcu Plitvica. Ima mnogo vojske. Tu neke brigade drže položaj prema selu Ličkom Petrovcu i Vagancu. U Jezercu sam zanoćio u jednoj školi, a večeru sam dobio kod vojničke kuhinje. Kada je svanulo, krenuo sam u pravcu Plitvičkih jezera. Dolazeći u Jezera, našao sam štab Bataljona koji drži položaj Prijeboj — Jezero — Lisina. Još se uvijek služim štapom. Prilikom dolaska na jedno raskršće sjeo sam da se odmorim. Sjedeći na kamenu, opazio sam da mi prilazi Vasilj Božić. Nije naoružan niti uniformisan. Kada sam ga vidio, obradovao sam se što je ostao živ poslije četvrte neprijateljske ofanzive. Ni tifus ga nije srušio. Ispričao sam mu kuda sam sve do sada prošao i šta je sve samnom bilo od kada smo se zadnji put vidjeli prošle godine u Podgrmeču. Kažem mu da sada idem u Baniju, u brigadu. Pozvao ime da pođem sa njim u jednu kuću gdje mu je supruga Dragojla sa djecom. Tu su dobili od mijesnih vlasti kuću.

Pošto sam bio dva dana kod Vasilija, prilično sam se odmorio. Odatle sam krenuo preko Rakovičkih korita i izišao na cestu koja vodi u Močila. Pošto sam prenoćio na brdu Lipar, krenuo sam u pravcu vrela Mrežnica, gdje je bila vojna bolnica.

Drugi dan poslije podne stigao sam u Gornji Budački u komandu Kordunaškog vojnog područja. Pored straže i osoblja te komande nalazi se još dosta partizana, prolaznika. Tu svraćaju da prenoće i da prime što hrane.

Sjedio sam na travi i odmarao se. Odnekud izađe Ilija Šikman iz Krndije, komandir desetine u mom vodu kada sam kao vodnik ranjen u Sadlovcu. Kad sam pao ranjen, on je prvi doletjeo do mene.

Pošto sam se odmorio i pojeo malo vruće čorbe i parče kruha od prosa, uputio sam se niz jedan brijeg. Prešao sam nekoliko briježuljaka i došao na padine obronaka Petrove gore u jedno do temelja popaljeno selo. Neka žena, odbornik u tom selu, zadržala me na večeri. Rekla mi je da ću spavati na njezinom krevetu, pored ognjišta,

a da će ona otići kod komšinice koja je takođe sama. Sjutradan sam se opremio i nastavio put.

Prošao sam ispod Petrove gore. Idući kroz jedno mestimično popaljeno selo, saznao sam od odbornika da se moja brigada nalazi u selu Zirovcu, da su skoro imali borbu na nekoj Bučici, gdje su imali uspjeha. Zarobili su više domobranskih oficira. Nakon dolaska u Zirovac došao sam pred kuću u kojoj je smješten štab brigade. Pred kućom sam našao zamjenika komandanta brigade Uroša Kukulja. Javio sam se Urošu i ispričao mu da sam proljetos ostao iza brigade u Kestenovcu kao tifusar, a sada sam ponovo došao u jedinicu pošto sam tifus preboljeo. Uroš me gleda, a zatim reče:

— Komandanta i komesara ovdje nema, nego ću ja tebi dati uputnicu, pa ti idi tamo — i pokaza, rukom na jednu veliku usamljenu zidanu zgradu, koja se nalazila preko nekih udoljica i livada: »To je žirovačka škola. Tamo je oporavište za one koji su preboljeli tifus. Idi i oporavi se!«

U školi nam je dobro bilo. Dani topli, a hrana odlična. Narod Banije je za vojsku bio širokogrud, nije žalio kad je za vojsku davao. U naše odmaralište su donešeni pečeni jagnjići kao i pečene kokoške. Bilo je dana kada je stizalo i po hiljadu komada jaja, a kajmaka i sira bilo je u izobilju.

Jednog dana dođe naređenje intendantu od štaba, brigade da budemo spremni za pokret. Oko dešet sati sve je bilo spremno. Cijela brigada je na okupu. Čuli smo da se Unska grupa rasformirala i naša brigada kreće na svoj stari teren, u Podgrmeč. Borci su raspoloženi. Uveče smo stigli u selo Kotarane. Sutradan pred večer počele su pripreme za pokret. Kada se smračilo, krenuli smo niz jednu strmu stranu kočeći zadnje točkove kola da konji lakše zaustavljaju. Sišli smo na jednu ravnicu po kojoj su izrasli kukuruzi, a koju je presijecala rijeka Una. Zaustavili smo se na obali. Tu nas je dočekao komandant Hamdija. On je uvijek zategnut, sa pripasanim pištoljem, trči pored rijeke i lično rukovodi prebacivanjem na desnu obalu. Skoro šapatom je naređivao kako će se šta uraditi. Sva kola smo morali razmontirati, zatim kola i svu opremu iz njih tovariti u čamce. Nekoliko banijskih

vještih seljaka voze čamce. Kako koja kola pređu na drugu stranu, brze partizanske ruke ih sastavljaju. Sa one strane se nalazi cesta i pruga koja veže Bosanski Novi sa Bihaćem. Na obližnjim brežuljcima je domobranska posada, ali je Hamdija odmah s večera uputio jedan bataljon koji je zaposjeo položaj i osigurava slobodan prelaz.

Poslije napornog pješaćenja stigli smo u selo Rujišku, gdje smo zalogorili.

Poslije dva dana boravka u Rujiškoj došlo je naređenje iz štaba brigade da svi oni koji su tokom borbe ranjeni, te su invalidi ili nesposobni za dalje napore i duže pokrete odlaze iz brigade na raspolaganje komandi Podgrmečkog područja. Pošto sam invalid i hramljem na lijevu nogu, to se odnosilo i na mene. Došao sam pred štab brigade i našao grupu od desetak partizana koji su takođe spremni za pokret. Iz štaba brigade izašao je Stevan Blanuša, dosadašnji komandir čete u jednom bataljonu. On takođe odlazi u područje usljed iznemoglosti. Kao najodgovorniji nosio je poštu za područje. Uputili smo se u pravcu podgrmečkih brijegova. Dok smo mi odmicali dopirali su zvonki odjeci automatskog oružja, dugi rafali teških mitraljeza i kraći rafali puškomitraljeza, kao i izmješani plotunski pucnji iz pušaka. To je brigada iz zasjede dočekala neprijatelja i otpočela borbu. Zasjeda je postavljena jutros rano u zoru u blizini ceste koja vodi iz Bosanske Krupe prema KrnjeušL između Suvaje i Krupe.

U komandi područja smo se zadržali dva dana. Treći dan izjutra dobili smo raspored u komandu mjesta Lipa, više Bihaća, u selu Bosanski Doljani. Cijela je grupa tamo raspoređena. Uz put treba da prođemo pored naše brigade. Na putu smo svratili u brigadu na kraći odmor. Interesovali smo se za ishod one borbe i saznali da je neprijatelj pretrpjelo gubitke i ljudstvu i oružju, ali da je i brigada pretrpjela gubitke. Poginuo je politički komesar brigade Avdo Cuk i jedan komandir čete sa još

nekoliko boraca. Taj poginuli komandir čete bio je rođeni brat ovog Stevana Blanuše koji ide sa nama u komandu mjesta. Stevana je vijest o bratovoj smrti mnogo potresla.

DRAGAN GRGIC

BOMBARDOVANJE BOLNICE

Naša brigada još je bila mlada, tek formirana, a već je počela bjesniti 4. neprijateljska ofanziva. Stab brigade je vodio o tome računa i nastojao je da se početne borbe dobiju umješnim komandovanjem, što bi svakako davalo samopouzdanja i 'više poleta novim partizanima. Međutim, neprijatelj je češće nametao neravnomernu borbu brigadi, koju je ona morala da vodi i pod nepovoljnim uslovima.

Prema naređenju štaba divizije brigada se povukla sa terena Krupa — Jasenica preko zapadnog dijela Grmeča ka selu Lastve na jugozapadnim obroncima Grmeča. Lastve, malo siromašno bosansko selo iscrpljeno ratom, nije moglo da primi brigadu i druge jedinice, a još manje da se nađu sredstva za život i stanovanje vojske. Neposredno iznad sela počinju šume obronaka Grmeča, što je pružalo povoljne uslove za maskiranje od osmatranja neprijatelja iz vazduha. Tu je bila smještena i partizanska bolnica ispod visokih jela Grmeča, ali Nijemci su došli do tačnih podataka o mjestu gdje se nalazi bolnica tako da su je ovi mogli uspješno bombardovati. Onog dana kada smo bili u pokretu prema Lastvama poginulo je u bolnici 22 ranjena druga od direktnog pogotka avionske bombe.

Prolazili smo u koloni pored razrušene bolnice i lješeva naših drugova, čiji su razneti dijelovi visili o granama jela i bukava. Srca su nam se stezala, bol nas je obuzimao od užasna prizora. Kod mladih drugova ovo je vjerovatno stvaralo plašljivost, a mi stariji borci vid-

jeli smo u tome fašističko varvarstvo. Ali, istovremeno prizor je još više raspalio našu mržnju i prezrenje prema neprijatelju i želju da se osvete poginuli ranjenici.

Tek što smo se slijedećeg dana povukli u nameri da se jedinice odmore i pripreme za marš prema selu Smoljani, iznenada su naši dijelovi za obezbjeđenje otvorili vatru na neprijatelja, koji je već bio zašao u šumu. Bili smo malo raskomoćeni, kao u svojoj šumi, ali smo se vrlo brzo razvili za borbu i pohitali u pomoć drugovima. Razlegla se jeka minobacača, mitraljeza i pušaka u visoke vrhove Grmeča. Nad našim glavama su se ubrzo našle i tri neprijateljske »štuke«, ali njemačke pilote nije šuma othranila, te su svoje bombe sručili ne tamo gdje su željeli, već po glavama svojih vojnika. Mi taj momenat nijesmo propustili. Uprkos tome što smo brojčano bili mnogo slabiji od neprijatelja, koristili smo zabunu avijatičara i izvršili odlučan protivnapad na Nijemce. Po planini se razvila vrlo žestoka borba, a neprijateljski vojnici su brzo morali popustiti i u neredu su se povukli iz šume.

Kada smo se poslije borbe prikupili, bilo je milina pogledati razvedrena lica boraca i rukovodioca, jer je borba dobivena neočekivano. Neprijatelj je imao 65 poginulih vojnika koje su ostavili na bojištu. Zaplijenjeno je 30 jahačih i tovarnih konja, nekoliko automatskih oruđa i dosta druge ratne spreme.

Osveta bombardovanih ranjenika pala je u pravi čas i to je veoma uticalo na polet i sticanje borbenih sposobnosti, naročito kod onih drugova kojima je ovo bila prva borba.

Mi smo izgubili jednog druga koji je podlegao ranama, dok su četvorica lakše ranjena.

Brigada je nastavila put kroz uvale i gudure Grmeča u susret novim pobjedama i uspjesima.

UROŠ KUKULJ

BORBA NA LASTVAMA

Pošto je četvrta ofanziva već bila u punom jeku neprijatelj je sa svojim jedinicama nadirao iz raznih pravaca u pravcu Petrovca i Drvara. Mi smo pored ostalih jedinica dobili zadatak da i naš 4. bataljon učestvuje u zasjedi kod Lastvi, da napadnemo neprijatelja i onemogućimo mu napredovanje u pravcu Petrovca. Posjeli smo položaj i čekali. Nismo morali dugo čekati. Neprijatelj se kretao sa isturenom prethodnicom. Borba je otpočela vrlo brzo. Nije dugo trajala jer je iznenađeni neprijatelj odmah odstupio.

Posebno bih u ovoj borbi želio istaći neustrašivost kurira čete Hasu Tahića rodnom iz okoline Bužima, opština Bosanska Krupa, kao i Smaju Sabljaković, rodnom iz okoline Kladuše.

U ovoj borbi zarobili smo dosta municije, sanitetskog materijala i oružja, a našli smo i nešto hrane.

Dok je borba još trajala iz vazduha su nas napdale njemačke štuke, koje su nam bile najopasniji neprijatelj za tako mlade borce, jer prilikom obrušavanja stvarale su užasnu buku, da su se borci više toga plašili no samih bombi koje su padale oko njih. Kad god bi naišla koja eskadrila iznad nas sa štukama borci bi se samo zgedali jedan u drugog i tražili što dublji zaklon.

Jedan borac mi se obratio ovako: »Druže komandire meni je gore slušati ovu buku ovih štuketina nego da jurišam na samog neprijatelja. Volio bih hiljadu puta dignuti se na juriš nego da me ganjaju ove štuke, jer mi se srce sledi kad čujem njihove zvuke. .

AHMET ŠERTOVIĆ

KOD BOLNICE LASTVE

U popodnevnim časovima 7. februara 1943. godine naređeno je da zastanemo kod bolnice Lastve. U gustom borovoj i bukovoj šumi, nedaleko od bolnice, stali smo.

Snijeg je dubok i smrznut, a čiča zima neumoljivo nagriža slabo zaštićena tijela partizana. Zimsko sunce škrt probija i ponegdje otpada led, koji sa grana pada po zalegnutim ratnicima. To ne smeta borcima da budno prate i osmatraju teren, spremni da smjelo dočekuju neprijatelja. Čuje se zujanje »štuka« koje uz zaglušujuću pisku pikiraju na bolnicu i sasipaju smrtonosni čelik na nemoćne ranjenike. Na našem položaju vidi se nekoliko boraca kako prateći avione oblijeću oko debelih bukava, da bi izbjegli dejstvo bombi i rafalnu paljbu avionskih mitraljeza. Topovske granate i minobacačke mine potmulo prašte oko naših zaklona. Njihov učinak je neznatan, jer je snijeg dubok i on smanjuje rasprskavanje ubojitih gelera. Od borca do borca brzo se prenosi naređenje: »Čvrsto drži vezu, a neprijatelja pusti na blisko odstojanje!«. Iz pravca s. Krnjeuša, kroz gustu šumu, već dopiru zvuči lomljave granja, a malo iza toga naziru se i zelenoplave uniforme u razvijenom streljačkom stroju. Razaznaju se i povici. Neprijatelj je na domaku naših cijevi, a mi ga puštamo što bliže i svaki borac drži na nišanu po jednog neprijatelja.

Kasno popodne zaštektaše puškomitraljezi Srđana, Vlada, Osmana i Radojke. Sjevaju bombe Ibrahima Kulauzovića (Gurde), Boke Smiljanića, Slavka Zardina, Pere Ostojića, Čamila Salihodžića i Tomice Delića. Otvara se urgainska paljba iz svih oružja, a iz mnogih grla ori se: »ura..., a..., juriš«, »hvataj žive!« Nasta žestok boj. Nakon dvočasovnih borbi neprijatelj uzmiče, a mi ga u stopu pratimo. Stiže i njihova avijacija, ali sada tuče neprecizno, pa i po svojim snagama, jer smo se izmiješali u ovom vatrenom košmaru. Jeka i borbeni eho postepeno odmiču od Lastve. Prvim sumrakom pucnjava se stišala. Prikupljamo se i kupimo plijen. Neprijatelj je ostavo 5 mrtvih i 8 ranjenih vojnika. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez »šarac«, 1 laki minobacač, 12 pušaka i 20 tovarnih konja sa raznim sanitetskim materijalom i drugom ratnom opremom. Naši gubici su: 3 poginula i 1 ranjen borac. Savijamo se u kolonice i krećemo prema zadatku.

ŠABO DELIC

⁵ DIJETE U KOLIJEVCI – U JARKU

Kao borac 1. čete (radičke) 3. bataljona 6. krajiške brigade postao sam i borac u istoj četi, 2. bataljonu 8. krajiške brigade, kada se ona formirala 28. decembra 1942. godine.

Već oko 20. januara 1943. na položajima prema Dvoru naš bataljon je stupio u borbu sa Nijemcima. I ako smo neprijatelja prvog dana odbili i nanijeli mu velike gubitke, drugog dana Nijemci su krenuli na nas sa velikim snagama, i to u bijelim mantilima. Prišli su blizu da ih nismo ni osjetili. Razvila se borba prsa u prsa. Počeli smo odstupati na nove položaje. Neprijateljska artiljerija nas je pratila svugdje gdje smo se kretali. Nakon nekoliko dana, vodeći žestoku borbu, dobili smo naređenje da se povučemo i prebacimo preko rijeke Une kod Rujiške i Rakana, jer je neprijatelj na drugim sektorima prodirao i zalazio nam iza leđa.

Prelaskom rijeke Une izvršili smo usiljeni marš do mjesta Petrovići gdje smo prema Bosanskoj Krupi i Otoci držali položaje, dok nismo krenuli dalje prema Malom i Velikom Radiću. Svugdje smo vodili žilave boje. U šumi iznad Velikog Radića našli smo mnoštvo naroda iz Radića i susjednih sela koji se skrivao. Krećemo dalje preko šume do iznad Suvaje i Međugorja na Risovačku gredu da tu zauzmemo položaj i dočekamo neprijatelja,

Cijeli dan ispod sela Risovca, na Risovačkoj gredi, vodili smo borbu sa Nijemcima. Pred sam suton dočekali smo ih u šumi kraj ceste i ubili oko 50 Nijemaca.

Uveče, mislim 7. februara, došli smo da zanoćimo u nekim kućama između Lastve i Krnjeuše. Komandir moje čete Nikola Kabić odredio je desetinu Drage Mandića, u kojoj sam bio i ja kao zamjenik desetara, da krene do zadnjih kuća sela Risovca u pravcu Teočaka, da uhvati vezu sa dijelovima 7. banijske divizije, koja je također odstupala u pravcu Bosanskog Petrovca nama s lijevog krila. Kako nismo našli od partizana nikoga; vratili smo se nazad u četvrtu. Bila je noć, padao je gusti snijeg i bilo je hladno. Kada smo preskakali preko neke jaruge, koja je bila duboka oko jedan metar, čuli smo

da nešto ječi u jauku, ali ništa ne vidimo. Uz pomoć baterijske lampe ugledali smo bešiku (kolijevku) prekrivenu dječjim biljem. Mandić i ja uzeli smo kolijevku sa djetetom i iznijeli na ravnicu. U bešici je bilo muško dijete staro oko 9—10 mjeseci. Poniјeli smo dijete s kolijevkom u kuću gdje je bila ostala četa. Moj desetar, pošto je bio ženjen i imao dvoje ili troje djece, zaplakao je rekavši da je tako negdje i sa njegovom djecom. Zanjemeli smo na ove njegove riječi i šuteći došli do komande čete. Vjerovatno ga je majka ostavila jer je imala još djece, a možda bi se po njega i povratila.

Te noći krenuli smo za Lastve u najvećoj tišini, jer je neprijatelj primijećen da se i noću kreće. Kada smo krenuli za Lastve, desetar Drago Mandić je otkrio dijete da vidi da li je živo. Dijete je bilo mrtvo. U kući je ostalo samo mrtvo dijete, jer je familija iz te kuće i prije našeg dolaska otišla u zbjegove, u Grmeč.

JOVO ZORIC

PRVI DANI U DRUGOM BATALJONU

Prilikom formiranja 8. krajiške brigade zatekao sam se na dužnosti pomoćnika komesara bataljona u 6. krajiškoj brigadi. Bataljon je u to vrijeme bio na sektoru Sanski Most.

Za vrijeme smotre 4. krajiške divizije, koju je izvršio vrhovni komandant drug Tito 7. januara 1943. godine u Jasenici, naš bataljon je dobio zadatak da izvrši obezbjeđenje smotre, odnosno da spriječi eventualno nadržanje neprijatelja na sektoru Sanski Most — Prijedor, kako bi se smotra mogla nesmiјetano održati.

Poslije završene smotre, odnosno 9. januara 1943. godine telefonom me je obavijestio član politodjela 4. krajiške divizije Miloš Panjković da sam premješten u 8. krajišku brigadu i da odmah krenem na sastanak u štab brigade, koji se trenutno nalazio u Otoci kod Bosanske Krupe.

Pošao sam na put cestom ispod Grmeča koja veže Sanski Most sa Bosanskom Krupom. Put je bio prohodan, snijeg utaban, ali zima oštra. Padao je slab snijeg nošen laganim vjetrom, pa sam dobar dio puta zbog hladnoće morao pješaćiti i ako sam imao jahaćeg konja. Ipak sam istog dana u sumrak stigao u Gorinje, zaselak Međugorje, gdje se nalazio Okružni komitet KPJ za Podgrmeč i tu zanoćio. U Otoci sam našao drugove Hamdiju Omanovića, komandanta 8. krajiške brigade, Milenka Kušića, komesara 4. krajiške divizije i Osmana Karabegovića, komesara 1. krajiškog korpusa. Na tom sastanku Kušić je predložio da ja idem u 2. bataljon 8. krajiške brigade za komesara bataljona. Međutim, Osman Karabegović je primijetio da meni bolje leži partijski rad i rekao da idem za pomoćnika komesara bataljona, odnosno za sekretara bataljonskog partijskog biroa. Poslije završenog sastanka krenuo sam u 2. bataljon 8. krajiške brigade koji se nalazio na sektoru »Kotarani«, srez Dvor na Uni u Hrvatskoj.

Komandant bataljona bio je Miloš Balać, a njegov zamjenik Fiko Ćoralić. Poslije odlaska Ćoralića na novu dužnost za zamjenika komandanta došao je Kaja Popović, a njega je docnije zamijenio Fiko Pletilić.

Mjesto komesara bataljona tada još nije bilo popunjeno, pa je nešto kasnije za komesara došao Savo Kesar koji se kratko zadržao u bataljonu. Na njegovo mjesto postavljen je Pero Gazivoda, a poslije odlaska Gazivode mjesto komesara bataljona popunio je Mišo Puhača. Nešto kasnije za obavještajnog oficira bataljona postavljen je Ale Terzić. Poslije kraćeg vremena za omladinskog rukovodioca bataljona došao je Hamdija Pozderac, a kada je on otišao na novu dužnost za omladinskog rukovodioca postavljen je Ale Galić.

Bataljon je imao tri čete heterogenog sastava. U njemu je bilo đaka, studenata, radnika, zemljoradnika, jedan bivši hodža, čak i tri policajca. Po nacionalnoj strukturi bilo je Srba, Muslimana i Hrvata. Bilo je i desetak drugarica.

Prva četa bila je sastavljena od starijih ratnika iz Podgrmeča, To je, u stvari, kompletna četa iz 6. krajiške brigade, koja je ušla u sastav ovog bataljona kao

prva četa. Imala je i svoju partijsku organizaciju, odnosno četnu ćeliju KPJ i skojevsku organizaciju. Druga četa bila je sastavljena od boraca iz Bihaća, Vakufa i okolnih sela. Treću četvu sačinjavali su borci sa Cazinske krajine: Cazina, Male i Velike Kladuše. U ove dvije čete nije bilo partijskih organizacija. U bataljonu nisu bila popunjena sva formacijska mjesta. Upraznjena mjesta su postepeno popunjavana tako da su, na primjer, pomoćnici komesara privremeno u nekim četama obavljali dužnost i (komesara ili obratno. U 1. četi pomoćnici komesara bili su Rajko Drljača, a poslije njega Kojica Vulin. Komandir je bio Lazo Kolundžija. U 2. četi prvi komandir je bio Malik Beširević, a zatim Meho Hadžiabdić. Poslije izvjesnog vremena za komesara ove čete došao je Milisav Nikić. Pomoćnik komesara bio je Stipo Butorac, a poslije njegovog odlaska za pomoćnika je postavljen Rasim Delić. U 3. četi komandir je bio Meho Abazović, a zatim Spaso Đukić. Pomoćnik je bio Ibro Sarać.

Mojim dolaskom u bataljon nastojao sam da se što prije formiraju politički aktivni u 2. i 3. četi iz kojih bi se kasnije pojedinci primali u SKOJ i KPJ, a zatim formirale i partijske ćelije. Odabiranje drugova i drugarica za ove aktivne bilo mi je nešto olakšano, jer sam neke poznao iz Bihaća kao pripadnike naprednog radničkog pokreta. Navodim nekoliko drugarica i drugova koji su po mom sjećanju sačinjavali prve aktivne: Zlata Sadiković, Safeta Sinanović, Radojka Maleš, Sonja Mileusnić, Ćamil Salihodžić, Esad Redžić, Rudi Baugerti, Perica Diklić, Rasim Delić, Zijo Kulenović, Fuad Redžić, Sefik Šehović, Halil Kozlića, Ibrahim Mržljak, Hazim Mujagić, Mujo Tatlić, Muhamed Miljković, Muhamed Bajrić, Kemal Suljić i nešto kasnije Semso Coralić.

Za kratko vrijeme ovakvu aktivnost usporila je 4. neprijateljska ofanziva koja je otpočela krajem januara. Naime, mi se nismo uspjeli svi pobliže ni upoznati, a morali smo da vodimo oštre borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. Veliki broj naših boraca bili su omladinci koje nisu imali nikakvog borbenog iskustva. Veliki dio nije ni vojsku odslužio, a našli su se u ratnom okršaju koji je bio nov i za nas starije borce i ako smo

imali više od godine dana ratnog iskustva. U početku nismo znali o čemu se radi, ali smo to ubrzo uvidjeli. Naime, u prvim borbama sa neprijateljem osjetili smo da se radi o široko planiranoj neprijateljskoj ofanzivi. Počeli smo se povlačiti pod borbom dolinom rijeke Une prema Grmeču.

Negdje krajem januara ili početkom februara jedne noći prebacili smo se preko rijeke Une na bosansku stranu. Rijeku smo prešli između Bosanskog Novog i Bosanske Krupe. U jednoj borbi primijetili smo da je neprijatelj upotrijebio i dresirane pse, što smo prvi put vidjeli. To veče komandant bataljona Miloš Balać sa jednom desetinom otišao je prema Ostružnici radi izviđanja terena i tu bio odsječen od bataljona. Kasnije je uspio doći u sastav 8. brigade. Nismo imali veze ni sa štabom brigade ni sa ostalim bataljonima. U međuvremenu 5. i 2. kozaračka brigada prebacile su se sa Kozare na sektor Grmeča. Uspostavili smo vezu sa štabovima ovih brigada. Tih dana neprijateljske snage koje su išle od Sanskog Mosta i one koje su išle njima u susret od Bosanske Krupe spojile su se na cesti pod Grmečom i mi smo ostali u širem obruču.

Na sastanku štabova 2. i 5. kozaračke brigade, koji je održan jedne noći kod Vejinovića u Velikoj Rujiškoj, prisustvovali smo i mi iz štaba 2. bataljona 8. brigade. Na tom sastanku razmatrana je situacija i zaključeno da se izvrši proboj u Grmeč na sektoru kod Benakovca. Kozarčani su uzeli na sebe da izvrše proboj, a naš bataljon imao je zadatak da obezbijedi sve ranjenike u probou kako one koji su došli sa Kozare tako i one iz našeg bataljona. Proboj je izvršen onako kako je to na sastanku bilo predviđeno.

Odmah poslije ulaska u Grmeč obrazovana je nova borbena linija i zauzeti položaji. Naš bataljon je bio na lijevom krilu. Desno od nas, koliko se sjećam, bila je 5. kozaračka brigada. Međutim, neprijatelj je koncentrisao jake snage, opkolio i organizovao napad na Grmeč. Dok se borba vodila avioni su bombardovali i mitraljirali. U jednom trenutku iza naših leđa pojavili su se Nijemci i otvorili vatru. U stvari, to je bio skijaški odred koji je prošao na skijama nama iza leđa. Naš bataljon je imao

desetak ranjenih i poginulih. Na našem desnom krilu, gdje je bila 5. kozaračka brigada, vidio sam na jednom mjestu 12 poginulih Nijemaca.

U zasjedi na cesti u Grmeču jedna naša jedinica napala je začelje njemačke kolone. Tom prilikom zapaljena su dva vozila i ubijena tri Nijemca. Jedan od ubijenih bio je oficir i imao odlikovanje sa istočnog fronta. Pored ostalih, u ovoj akciji istakli su se Milan Jelčić i Halil Kozlića, borci našeg bataljona. Nakon nekoliko dana jedne noći prešli smo preko petrovačke ceste i ušli u planine Osječenica, Oštrelj, Klekovaču i Potoke, gdje smo imali teške borbe sa neprijateljem.

U zasjedi u Driniću dočekali smo Nijemce, ali smo ubrzo morali odstupiti, jer je neprijatelj bio brojniji i nadmoćniji. U ovoj borbi neprijatelj je upotrijebio i šest tenkova. Mi smo imali jedan protukolski top kojeg smo ranije zaplijenili, ali nismo imali municije izuzev nekoliko granata koje smo tu upotrijebili a zatim onesposobili top, zamaskirali ga i ostavili.

Poslije dolaska u Potoke uselili smo se u bivše radničke barake odakle je tek bio iselio štab naše 4. divizije. Komandant divizije Josip Mažar »Sosa« upozorio me je da nije dobro što smo se tu smjestili. Ispričao mi je da je jedan borac toga jutro pobjegao četnicima i da će vjerovatno toga dana biti ove barake bombardovane. Zauzeli smo položaje odakle smo očekivali neprijatelja. Kuhari su u jednoj uvali pripremali ručak. Borci su se radovali jer su očekivali da će toga dana konačno pošteno ručati. U jednom trenutku počelo je puškaranje, neprijatelj je nastupao, otpočela je borba. Za kratko vrijeme pojavila su se i četiri aviona i počeli bombardovati Potoke i naše položaje. Neke bombe su pale u centar našeg kuhinjskog logora. Tu su neki od boraca bili ranjeni i kontuzovani. Poginula je i jedna krava, izvrnuti su kazani nedokuhanog ručka.

Jedna od najuspješnijih borbi 2. bataljona u 4. ofanzivi bila je borba sa Nijemcima na Bravskom Vagancu. Tu je veoma dobro postavljena zasjeda, koja je neprijatelja očito iznenadila. Razvila se teška borba. Neprijatelj je imao velike gubitke kako u ljudstvu tako i u ratnom materijalu. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza, veći

broj pušaka i municije. U jednom trenutku, očito izgubljene posebnosti, pojavio se jedan Nijemac sa preslićom u ruci. Ispred njega ležao je poginuli tovarni konj. Nije se sjetio ni da legne iza tog konja. Na svega četiri metra udaljenosti iza jedne kolibe stajao je Miloš Balać. Začuden ponašanjem ovog Nijemca izvadio je pištolj i prisilio ga na predaju. Ovu borbu 2. bataljona 8. krajiške brigade objavila je naša partizanska štampa — list »Borba« u svom pretposljednem izranju koji je izašao u toku ofanzive.

Jednog dana u Prekaju smo stigli u sumrak. Tu smo se našli sa ostalim bataljonima i štabom 8. brigade. Hrane nismo imali izuzev duhana u listu koji se odnekud našao tamo u komandi mjesta. Jedan bataljon je trebalo da odmah produži na Ploče više Drvara, da smjeni 3. bataljon 10. krajiške brigade. Ovo je bilo potrebno da bi se na Pločama zadržali Nijemci dok se ne izvuče narod koji se povlačio iz Banije i Bosne, a zanočili su na sektoru Resanovaca. Pored toga, trebalo je da prođe i Pokrajinski komitet KPJ i druge naše ustanove. Štab brigade je znao da je brigada veoma iscrpljena, pa je pred štabove bataljona postavio pitanje koji će bataljon dobrovoljno smoci snage da odmah produži na Ploče i da tamo zauzme položaje i nesmijetano omogućiti ovo izvlačenje.

Mi smo u štabu 2. bataljona prihvatili ovaj zadatak. Sa nama je pošao i komandant Komande mjesta iz Prekaje, mislim da se zvao Trikić a imao je nadimak »Cić«. Krenuli smo prema Pločama i kada smo prolazili kroz Vidovo selo Cić je našao jednog seljaka i poveo kao vodiča. Ovaj seljak nas je cijelu noć vodio po nekom veoma vrlitoom terenu da bi nas u zoru izveo na cestu Drvar — Grahovo udaljeno od Ploča oko 20 kilometara. Bilo nam je svima teško jer smo uvidjeli da ne možemo na vrijeme stići i zauzeti položaje na Pločama. Produžili smo ubrzano cestom prema Pločama, Kada smo se primakli vrhu na Pločama, čuli smo brujanje tenkova. Jedan naš borac primijetio je na vrhu i neke pokrete vojske. Cić je objašnjavao da su to Nijemci tek sada krenuli iz Drvara i da mi još uvijek imamo vremena da prije stignemo na Ploče, a vojska koja je tamo primješena da

je to 3. bataljon 10. brigade, koji mi treba da smijenimo. Međutim, kasnije smo saznali da se 3. bataljon već bio povukao sa položaja i odstupio. Da bismo prije stigli, držali smo se ceste i išli u koloni dvojnih redova. Kada smo još malo podmakii, čula se komanda »ajmal«. U isto vrijeme opaljena je jedna crvena raketa prema naršoj koloni, a zatim otvorena je paljba iz svih mogućih oružja. Naši su borci poskakali u šumu sa gornje strane puta i jurili prema jednoj glavici koja je bila dominantna. Za kratko vrijeme pojavili su se i tenkovi. Oko dvadesetak boraca sa automatima i puškomitraljezima prvi su izletjeli na tu glavicu, otvorili vatru i omogućili izvlačenje boraca. Tako smo ponovo u tom ratnom okršaju bili odsječeni od štaba naše brigade i ostalih bataljona. Štab brigade sa ostala tri bataljona otišao je na Šator, a sa njima su išli i članovi Pokrajinskog komiteta.

Naš bataljon je odstupio preko Trubara, Cvjetnića, Očijeva i Stijenjana na Podgrmeč, a poslije kraćeg zadržavanja na Podgrmeču prešli smo rijeku Unu i došli na Baniju. To je već bio mart. Borci su počeli masovno oboljevati od pjegavog tifusa. Veliki broj tifusara ometao je naše manevre. U ovo vrijeme vodili smo manje borbe sa neprijateljem, ustašama, Nijemcima a jednom smo napali jednu veću kolonu Čerkeza koji su tamo prolazili. U ovom periodu oslobodili smo Bužim, a nakon kraćeg vremena povukli se iz njega. U maju je štab brigade sa ostala tri bataljona došao na ovaj teren i naš 2. bataljon se konačno spojio sa glavninom brigade i ušao u njen sastav.

Brigada je razvila veliku vojnu i političku aktivnost na terenu Cazinske krajine i dijelom Banije i Korduna. U tom periodu 2. bataljon je nekoliko puta upadao u Cazinsku krajinu. Manje neprijateljske snage koje su tamo bile obično su bježale ispred nas, nisu prihvatale borbu a mi smo više politički djelovali. Povezivali smo se sa narodom i našim saradnicima i simpatizerima koji su tamo ilegalno radili za NOP. Sa nama je obično išao i komandant naše brigade Hamdija Omanović. Tako je 2. bataljon Cazinsku krajinu toga ljeta dva-tri puta prokrstaro uzduž i poprijeko.

Ljeti iste godine brigada je vodila borbu protiv četnika popa Đujića na terenu Grahova, a zatim i protiv četnika Drenovića na terenu Manjače (Sitnice i Han-Kola) kod Banjaluke.

Pored ofanzive i borbi koje je bataljon vodio, tifusa koji je harao, velikih marševa, ipak je za kratko vrijeme u bataljonu stvorena snažna partijska i skojevska organizacija. Po četama su formirane partijske ćelije i skojevski aktivni, organizovan je bataljonski partijski biro i štapska ćelija. Korišten je svaki predah i slobodno vrijeme za partijski rad. Stalno je razvijano i jačano bratstvo i jedinstvo među borcima, kao i drugarstvo među njima. Posebna pažnja posvećena je razvijanju moralno-političkog lika Ikako kod članova KPJ tako i kod svakog borca NOR-a. Pored toga, u bataljonu je bio veoma dobro razvijen kulturno-prosvjetni rad. Iz ovog bataljona izrasli su mnogi oficiri, partijski i drugi funkcioneri, a i poginulo je više sposobnih kadrova.

Drugog novembra 1943. godine povučen sam iz bataljona na novu partijsku dužnost — za sekretara Sreskog komiteta KPJ za srez Bosanski Novi.

ZAIM DIZDAREVIĆ ZAJKO

DRUGI BATALJON U ČETVRTOJ OFANZIVI

Prilikom formiranja brigade bio sam raspoređen u 1. četu 2. bataljona. Komandant bataljona bio je Miloš Balić. Krenuli smo na položaj i 2. bataljon bio je raspoređen u rejonu sela Kotarane, prema Bosanskom Novom.

Na ovom položaju bataljon je ostao do početka 4. neprijateljske ofanzive. Kada je neprijatelj otpočeo sa ofanzivom, bataljon je morao hitno da se prebaci preko rijeke Une u Podgrmeč. Povlačenje bataljona i prebacivanje preko Une vršeno je u toku noći, koliko se sjećam, svega sa dva drvena čamca. Situacija je bila takva da se bataljon morao u toku noći prebaciti na drugu stranu Une. Osim boraca, trebalo je da se prebaci veći broj

civilnog stanovništva. Ovo prebacivanje vršeno je u rejonu željezničke stanice Blatna. Dok su se zadnji dijelovi bataljona prebacivali već je svanjivalo, a neprijateljska motorizacija je prodirala od Bosanskog Novog prema Bosanskoj Krupi. U ovakvoj situaciji 2. bataljon je produžio pokret prema Podgrmeču.

Povukli smo se u selo Lastve i prenoćili. Drugi dan bataljon se povukao dublje u Grmeč. Neprijatelj je produžio za nama i taj dan vođena je borba u Grmeču. Neprijatelj je pomoću raketa iz aviona označavao naše položaje, a avioni su bacali bombe koje su rušile stabla debela i metar u promjeru. Na ovome mjestu nalazila se baraka u kojoj je bila bolnica. Jedna bomba pala je na baraku. Sve je bilo razbacano u krugu od 100 metara. Vidio sam kako je detonacija bombe izbacila čovjeka na jednu bukvu, visoko do 10 metara. Najvjerojatnije je bio ranjenik. U ovoj borbi bio je zarobljen jedan njemački vojnik.

Iz sela Smoljana cijela brigada krenula je prema selu Bravski Vaganac. Kada je brigada prelazila cestu Ključ—Petrovac i veći njen dio prešao cestu tada je iz Ključa prema Petrovcu naišao jedan njemački tenk sa dva vozila. Borci su zauzeli položaje sa obje strane ceste. Otvorili smo vatru na neprijateljska vozila. Iz jednog vozila njemački oficir pokušao je da se prebaci u tenk i tom prilikom je poginuo. Ostao je na cesti, a tenk i vozila produžila su za Petrovac. Produžili smo pokret do sela Bravski Vaganac i u selu prenoćili.

Iz Bosanskog Petrovca krenula je veća kolona neprijateljske pješadije cestom prema Ključu i za njom oko 10 tenkova. Kada je pješadija stigla do mjesta na kome se brigada prebacila, krenula je prema nama. Tenkovi su ostali na cesti. Vrijeme je bilo maglovito. U selu Bravski Vrganac bila je gusta magla, a na cesti nije bilo magle. Čim je naša izvidnica primijetila pokret neprijatelja, bataljon je zauzeo položaj i pripremio se za borbu. Neprijatelj je nastupao u manjim kolonama i usljed magle nije nas primjetio. Otvorili smo vatru sa rastojanja od oko 50 metara. Poslije kratkotrajne i jake vatre izvršen je juriš. Tada sam naišao na njemačkog konja koji je bio natovaren sanducima pješadijske municije i jednim oficirskim rancem u kojem je bio kožuh

od zečije kože. Taj kožuh sam nosio dvije zime. U ovoj borbi poginulo je oko 20 neprijateljskih vojnika, a njihovo oružje i oprema bila je zaplijenjena. Sa naše strane mislim da nije bilo gubitaka.

Foslije ove borbe bataljon je prešao u selo Drnić i zauzeo položaje desno od ovog sela. Po danu smo se povlačili u šume, a noću smo bili po kućama. Za sve ovo vrijeme boravka bataljona neprijateljska artiljerija tukla je naše položaje, a avioni su bombardovali.

MIRKO KOVAČEVIĆ

BOMBARDOVANJE SRNETICE I SJEČANJE NA TEUFIKA-FIKU ČORALIČA

U zimu 1943. godine, u vrijeme 4. neprijateljske ofanzive 2. bataljon 8. brigade imao je jedan od težih okršaja sa neprijateljem u selu Bravski Vaganac kod Bosanskog Petrovca. To je već opisano, ali želim da kažem kako sam ja doživjela to i ostale borbe tih dana.

Kretali smo se kroz dubok snijeg očekujući da nađemo na topla seoska ognjišta, da se ogrijemo i nahranimo, ali bez uspjeha. Uvijek smo nailazili na prazne, napuštene kuće, napuštena sela u kojima se oglašavala rika napuštene stoke, gladne i žedne kao i mi. Sticao se utisak da je život u tim selima prestao. Nigdje žive ljudske duše.

Bataljon se smjestio po napuštenim kućama, ali na kratko. Borac Vid Ličina donio nam je vijest da u selo ulaze Nijemci. Komandant Miloš Balać okupio nas je i izdao naređenje za prihvatanje borbe. Posjeli smo položaj i sukobili se sa njemačkim vojnicima. Miloš Balać, komandant, stojeći pored mene iza jednog drveta gađao je iz pištolja u Nijemca okićenog opljačkanim stvarima. Pored ostalog, krasila ga je i jedna izrezbarena seoska preslica. Oborio ga je. Poslije te borbe dobili smo naređenje da krenemo prema Oštrelju.

Snijeg je bio veoma visok. Odjeća slaba, obuća nikakva. Mraz i hladnoća do kostiju probija. Odjeća se mrzla. Tako promrzli uz put smo imali nekoliko manjih okršaja sa Nijemcima. Stigli smo u Srneticu gladni i promrzli. Bio je lep sunčan dan, pa smo oko 10,00 časova izašli na sunce da se ogrejemo, jer se vatre nisu smjele ložiti. I februarsko sunce je bilo toplije od hladnih i napuštenih zgarišta.

Pero Gazivoda glasno je razmišljao da bi trebalo održati bataljonsku konferenciju o političkoj situaciji. Komandant Balać se složio s njim da bi trebalo iskoristiti predah i sunčan dan. Ovaj razgovor prekinuo je nalet štuka koje su počele bombardovati teren na kome smo se nalazili. Razbježali smo se na sve strane. Štuke su istresle teret i udaljile se. Skupili smo se poslije možda pola sata. I pored strašnog bombardovanja, žrtava nije bilo. Kada smo se svi skupili, komandant bataljona primijetio je da među nama nema Fike (Teofika Ćoralića), sekretara štaba bataljona. Svi smo znali da je prije bombardovanja bio tu sa nama.

Komandant mi je, kao referentu saniteta, izdao nalog da ga pronađem. Krenula sam da obidem mjesto bombardovanja, a sa mnom je pošao i komesar Gazivoda. Pretražujući mjesta eksplozije bombi, odjednom ispod skršenih grana, nagomilanog snijega izmiješanog sa zemljom, pored jednog grotla, kojeg je napravila velika bomba, primijetili smo da vire muške cipele. Počeli smo da odgrčemo i otkopavamo. Uspjeli smo rukama odgrnuti i podići našeg sekretara. Bio je to on, potpuno ošamućen, ne shvatajući šta se desilo, ali živ. Podigli smo ga i doveli do štaba. Gledao nas je izgubljeno, jedva se držeći. Neko od drugova dao mu je čuturicu. Mislim da je bila rakija. Malo je otpio. Objasnili smo mu da smo bili bombardovani i da ga je detonacija odbacila i zatrpala. Nekoliko dana išao je sa kolonom, ali mu je bivalo sve lošije. Poslije dva-tri dana dobio je visoku temperaturu. Imali smo u bataljonu jedan jedini toplomer, merila sam mu temperaturu, koja se penjala i do 40°. Jedva je išao, ali se ipak držao na nogama. Shvatio je težinu situacije, a posebno težinu svoga položaja.

Prema Fiki sam gajila posebne simpatije. Bio je kandidat Partije kao i ja. Bio je veoma predusretljiv i

uvijek mi pomagao prilikom pravljenja izvještaja za brigadu koje sam, kao referent bataljona, morala redovno podnositi, a nisam u to vrijeme bila tome vješta. Znao je dosta, a to znanje htio je i želio da prenese drugima, a i da pomogne.

Kao referent saniteta osjećala sam se dužnom i obaveznom da mu pomognem, ali kako. Bez ičeg toplog, bez ikakvog lijeka, bez časa odmora, a temperatura velika. Jedino što sam mogla za njega da uradim bilo je da idem pored njega, da ga uzmem pod ruku i pomognem mu pri kretanju.

Bio je svjestan da je u takvom stanju teret za bataljon.

Štab je donio odluku da se Fiko ostavi kod nekog odbornika, da ostane dok se ne oporavi, pa da kasnije stigne jedinicu.

Fiko je za to čuo. Ništa mu se teže nije moglo desiti nego da ostane iza jedinice. U to vrijeme to je bilo najstrašnije.

Išla sam sa njim, pridržavajući ga, na začelju kolone. Molio me je da ga ostavim, da idem naprijed, da mi je mjesto kod komandanta bataljona. Može mi se desiti da me zbog toga ne prime u Partiju itd. Nisam mogla da ga ostavim znajući da će sam potpuno izostati iza kolone, pa može i pasti, zaspati i smrznuti se. Pošto nisam odlazila upitao me: je li istina to što je čuo da ćemo ga ostaviti kod nekog odbornika u nekom selu. Nisam mogla da mu lažem. Rekla sam da jeste. Zamolio me je da se ja i on dogovorimo, da mu pomognem. Pitala sam ga — kako?

— Lako, reče Fiko. Kaži lepo da sad nemam temperaturu. To će riješiti sve.

Prihvatila sam, mada sam znala koliko rizikujem, i možda jedini put u svom ratovanju slagala sam. Obavijestila sam komandanta da Fiko nema temperaturu. Tako je pitanje ostavljanja Fike bilo skinuto s dnevnog reda.

I dalje smo ja i Fiko išli na začelju kolone. Svi smo bili gladni, ali sam bila opterećena time da mi je da Fiki dam bilo šta da pojede. Osjećala sam da bi ga zalogaj osnažio. Imala sam utisak da troši posljednje atome snage.

U jednom momentu naišao je kraj nas ekonom. Upitala sam ga da nema nešto da se ogrejemo, da bilo šta pojedemo rekavši mu da ne mogu da hodam od iznemoglosti. Dao nam je dve kocke šećera. Odmah sam jednu dala Fiki sa snijegom, a nešto kasnije i drugu kocku. Te dve kocke šećera bile su spasonosne za moga druga.

I danas su mi u sjećanju razgovori sa Fikom, koji je, iako i sam mlad, uvijek bio spreman da pomogne nama mlađima i manje iskusnim. Mada tužna, srećna sam da sam bila u prilici da i ja njemu pomognem, makar i na ovaj način.

MILKA BATAS JAKIC

BORBA KOD OŠTRELJA

Prilikom povlačenja u pravcu Drvara 2. i 3. četa 4. bataljona imale su zadatak da zadrže neprijatelja na Oštrelju. Iako su borci bili veoma iscrpljeni i gladni, sa vrlo malo municije, prihvatili smo borbu sa neprijateljem koji je nadirao iz pravca Petrovca. Snijeg je bio veliki, preko metra, tako da su jedini zakloni za prihvatanje borbe bila drveća — bukve, koje su vrlo velike na tom dijelu Oštrelja. Mogao se sakriti samo po jedan borac iza svake bukve, jer ukoliko bi se našla dvojica, bili bi izloženi neprijateljskoj vatri.

Cijeli dan je trajala borba. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke. Sjećam se dobro da ih je na jednoj gomili bilo po pet-šest ranjenih i poginulih. A što je najgore, u ovim borbama nismo mogli doći ni do kakvog plijena — ni municije ni hrane. Neki od boraca su tih dana tražili da im dozvolim da se tunelom u snijegu spuste do neprijateljskih leševa, kako bi se snabdjeli municijom, odjećom i hranom. Na ovakav prijedlog svakako nisam mogao pristati.

Treća četa, koja je bila od nas desno, isto tako je vodila ogorčenu borbu sa neprijateljem. Ne znam zbog

čega se povukla bez obavijesti o tome da se povlači. Tako je naša četa u jednom momentu bila opkoljena. Kada su borci doznali da nemamo nikakve veze sa 3. četom i da se ona povukla, bili su iznenađeni i revoltirani.

Kuriri, poslani da uhvate vezu sa štabom bataljona, nisu se vratili u četu, što je govorilo da nas je neprijatelj opkolio.

I pored ovako kritične situacije kod boraca nije bilo nikakvih znakova straha. Obilazeći svakog borca ustanovili smo da je municija pri kraju. Kod nekih boraca, koji su bili nešto ekonomičniji, bilo je još po desetak metaka, a kod nekih samo po dva tri. Bombi je bilo nešto više. Predložio sam komesaru čete Mići Stankoviću da sazove partijski sastanak. Sastanak smo održali pod jednom trulom bukvom, gdje smo donijeli odluku da izvršimo proboj čim se spusti mrak. Municiju smo kupili iz cijele čete od onih boraca koji su imali malo više metaka, tako da bi se grupa od dvadesetak boraca mogla naoružati. Proboj smo uspješno izvršili, prebacili se preko ceste Petrovac—Drvar i spojili sa bataljonom.

AHMED ŠERTOVIĆ

KURIRI 8. BRIGADE

Bio sam u 2. (St. Radićkoj) četi. Nalazio sam se u selu Druga Čađavica 15. januara 1943. godine neposredno blizu komande čete. Pozvao me je politički komesar čete i upoznao sa sadržajem pisma Hamdije Omanovića komandanta novoformirane 8. brigade. U pismu je tražio da se odmah uputim u štab brigade u Cazin, da sobom povedem najboljeg omladinca koga komanda čete odabere. Opredijeliti se za najboljeg od tolikih omladinaca u četi bilo je veoma teško. Na kraju, to je bio Simo Savić, omladinac, rodом iz sela Grmuša kod Bihaca. Na poziv, došao je Simo u komandu čete. Krenuli smo nas dvojica iz Druge Čađavice iz naše čete u štab bataljona, koji je bio smješten u kućama Mazalica u selu

Prva Čadavica. Idući od čete do štaba bataljona razmišljali smo i nagađali kuda to idemo i na kakve ćemo dužnosti biti postavljeni. Bili smo ponosni na ukazanom nam povjerenju bez obzira gdje ćemo biti raspoređeni, ali i žalosni što se odvajamo od čete, od drugova sa kojima smo do tada dijelili dobro i zlo. Prebitali smo minule događaje. Javila se sjeta za poginulim drugovima iz naše čete u borbi na Velikoj Gomili u bihaćkoj operaciji 4. novembra i na Novskoj planini više Bosanskog Novog 11. novembra 1942. godine. Izginuli su otišli u nepovrat. Nije se znalo da li će se i ranjeni drugovi više vratiti u četetu. Mi smo odlazili iz čete. Pored svega, formirala se brigada. Bili smo pri kraju razmišljanja gdje ćemo i u koji kraj biti raspoređeni, a već smo stigli do štaba bataljona.

U štabu bataljona našli smo još dva druga iz drugih četa. Bili su to omladinci Dušan Mandić od Bihaća i Vlado Banjac iz sela Osredak kod Cazina. (Vlado je poginuo ljeta 1944. godine u borbi na položaju kod Bosanske Otoke).

Poslije javljanja štabu bataljona krenuli smo odmah da bismo stigli što prije u Cazin, jer je put bio dosta dug, a snijeg visok. Preko Velike Rujiške, Dubovika, Petrovića i Bosanske Krupe stigli smo u Cazin pred noć 17. januara. Bili smo umorni i neraspoloženi. Grad nam je bio neobičan, monoton, nije bilo živosti i veselja kao na položaju i u četi gdje nas je uvijek bilo dosta. Javili smo se u štab brigade. Dežurni nas je smjestio do sutradan. Bilo nam je neobično. Nije se čula ni topovska pucnjava. Daleko smo bili od neprijatelja, od položaja i od svoje čete.

Ujutru je došao komandant brigade Hamdija Omanović, naš stari poznanik koji je ranije bio komandant 3. bataljona 6. krajiške brigade. Uvijek raspoložen i spreman za šalu šalio se sa nama, zadirkivao nas, mi smo mu uzvraćali. Tako nam je bilo malo lakše. Na kraju saopštio nam je da smo pozvani u štab brigade za brigadne kurire. Bili smo veoma iznenađeni. Objasnio nam je značaj kurirske službe. Od nas se tražila posebna hrabrost, odanost, požrtvovanost, povjerljivost i snalažljivost u teškim uslovima, jer kurir je najčešće sam sa važnom

poštom, a u jedinici je sa više drugova. Poslije ovog objašnjenja ipak smo se smirili, zadovoljni što ćemo se češće viđati sa svojim drugovima. Određen sam za brigadnog kurira za vezu između štaba brigade i štaba divizije. Komandir zaštitnice i kurira štaba brigade bio Pero Mandić iz sela Suvaje kod Bosanske Krupe.

Prema izvršenom rasporedu javio sam se političkom komesaru brigade Avdi Ćuku. Avdu do tada nisam lično poznao, ali sam čuo da je u Prvom krajiškom proleterskom bataljonu bio politički komesar. Našao sam ga u njegovoj kancelariji. Bio je sam. Čitao je. Javio sam mu se, upoznao odakle sam i zašto došao, te da sam organizovan. Primio me je veoma toplo. Izgledao mi je mlađi nego što je bio. Onizak. Odijelo od njemačke zelene čoje. Okrugla lica, plavozelenih očiju. Krasila ga je zvijezda petokraka sa srpom i čekićem, što me je posebno impresioniralo. Proleter. Bio mi je veoma lijep, mladolik, prijatan i drag. Osmjeh mio i osvajački. Postao mi je za tili čas blizak kao da smo godinama bili zajedno. Izgledalo je kao da smo stari znanci. Razgovarali smo i o boravku krajiških proletera u centralnoj Bosni.

Ostali smo u Cazinu nekoliko dana. Snijeg je bio visok, zima jaka, naročito noću. Zbog velike hladnoće stražar nije mogao izdržati na straži više od pola sata. Boravak u Cazinu bio nam je dosadan i monoton. Željeli smo da idemo bliže položaju, što nam je uskoro i uspjelo.

MARINKO LUKIĆ

TEŠKO JE BILO NA ŠATORU

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi najteže je bilo povlačenje ka Šatoru. Snijeg je padao. Hladno, magla i mećava je zatrpavala prtinu. Umorni i gladni, izbijamo na padine Šatora, u Međugorje. Veoma teško su pristizali ranjenici, komora i izbjegli narod. Ranjenike su smjestili u neakve drvene barake — kolibe i za njih je ložena vatra. Već je uveliko padala noć, osje-

ćala se glad, umor i krajnja napetost. Ne može se od hladnoće nigdje smiriti. Pošto je pala noć, počele su i jedinice ložiti vatre na snijegu — po desetinama i vodovima. Vatre su brzo postajale velike. Grijemo se sprijeda, ali se leđa hlade, pa se svaki čas okrećemo. Pošto čitave noći i više dana nijesmo dobro spavali, zavlada je prava opasnost da ne zaspimo oko tih velikih vatri, te da se posmrzavamo. Zbog toga smo, pored straža, pojačali dežurstvo sa osnovnim zadatkom — ne dozvoliti smrzavanje zaspalom ljudstvu. Ispod jakih vatri snijeg se naglo topio, pa su do zore upadale u snijeg do jednog metra, a negdje i do dva. Do nas dopire samo dim iako su vatre dosta jake. Trčkamo čas vatri, čas od vatre. Razgovor se vodi o ranjenim drugovima, velikom zbijegu naroda, a naročito o djeci, koja ne samo što su gola i bosa, gladna već i napuštena od svojih najbližih. Neke majke ili drugi od porodica poginuli su.

I ako nam je teško, među nama, starim ratnicima, nema panike. Postavljene straže smenjuju se svakih pola sata zbog velike hladnoće. Snijeg neprestano pada, pa postaje sve dublji i dublji. Svuda oko nas je veliko inje. Uz to i magla otežava vidljivost noću, pa se ne vidi na 3—5 metara. Moralo se dobro osmatrati. Negdje i prileći da bi se vidjelo ispred sebe. Pošto je na Šatoru i okolini bilo nešto četnika, a i neka rijetka sela u okolini su bila tada pod uticajem četnika, postojala je velika opasnost da nas neprijatelj lakše otkriva, a posebno da se četnici ubacuju u naše redove i na taj način ometaju naš pokret, ubijaju manje grupe ili pojedine borce, naročito ranjenike.

U naše redove su odnekud iz šume dolazile gomile ljudi, uglavnom omladine, pretežno djevojaka, koje su jedini spas vidjele u redovima svoje partizanske vojske. Naše starješine objašnjavaju omladini da se ne plaši, da ostanu organizovani u redovima sa ostalom omladinom, ali to ne pomaže. Nama starješinama, desetarima i komandirima vodova nikako ne polazi za rukom da odstranimo iz stroja i kolona tu veliku masu omladine, jer smo svjesni da nam je operativna sposobnost blokirana. Bilo nam je to i naređeno, ali dosta te omladine smo poznavali, jer je bila iz naših sela pa je to teško bilo ostvariti.

Na Šatoru smo već dva dana i treću noć. Ništa ne jedemo. Ne grijemo se, ne spavamo, svjedoci smo velikih patnji nejake gladne djece sa majkama. Dosta djece se smrzava od velike hladnoće. Vodi se borba za život. Pokušavamo da se probijemo sa velikog i snježnog Šatora, ali nam to ne polazi za rukom. Dvije noći nismo uspjeli ni da se dobro organizujemo, sredimo ili da nađemo najbolje rješenje.

Prenose se razne zapovjesti: kolona naprijed, kolona lijevo ili desno. Takva naređenja — naprijed, nazad, lijevo ili desno, bila su znak da nešto nije u redu. Takvu gužvu i neizvjesnost prekidamo na taj način što uspjevamo jedinice čvršće uzeti u svoje ruke.

Krećemo gladni, krajnje iscrpljeni. Pošli smo u proboj, bar nam je tako rečeno, a možda to i nije bio proboj. Kližemo se jer je strmo. Snijeg je smrzao. Kora tako debela da nas drži na površini i ne upadamo u snijeg. Javlja se druga opasnost — klizanje i otiskivanje niz velike strmine. Na usponu se sporo i teško krećemo. Najteže je puškomitraljescima i mitraljescima, jer moraju nositi i oružje. Nismo ni znali da je ispred nas vrh Šatora (oko 1800 m/n.v.) sa velikim grebenom, a dole niže — Šatorsko jezero. Idemo tako nekom kosom, borci padaju. Ozbiljno smo svi shvatili zadatak. Izlaz iz ovog košmara mora se uspješno i sretno završiti, na to smo svi kao jedan pomislili. Uz krajnje napore, i ako sporo, penjemo se kako ko može i pomažemo slabijima, a naročito ženskoj omladini, koja je ostala među nama. Nemamo predstavu o vremenu, a ni o prostoru koji treba savladati. Ne zna se šta je u ovom naporu teže — penjati se ili spuštati niz veliki nagib. Borci jedva idu. Po neki padaju, pa se uz velike napore ponovo dižu i kreću naprijed. Neki sa zaleđenim grebenom otiskuju i padaju uz krike. Otiskuju se niz strminu u ambis. Nismo im mogli pomoći. Kretati se velikom nizbrdicom, po zaleđenom snijegu, bilo je moguće samo udarajući petama cipela, ko je imao, ili petom gole noge, kundakom puške, nožem ili pomoću puškomitraljeza. Tako se jedino sigurno ide naprijed. U suprotnom ide se u ambis duboke strmine od Šatorskog jezera.

Nailazimo i na pojedine borce koji leže u snijegu. Pokušavamo da ih budimo, ali uzalud. Čudimo se kako spavaju dubokim snom, a i ne pomišljamo da su ukočeni od leda, gladi i iznemoglosti. Noć je tamna, mećava sve žešća. Nailazi zora, pa je sve hladnije. Probijamo se sve dublje.

Bilo je među nama drugarica i drugova koje je zahvala halucinacija. Vidjeli su ispred sebe jelo, lijepo uređena sela, kuće, mnogo naroda kako nas dočekuje pjesmom i hranom. Spavali smo u hodu po velikoj hladnoći, na izmaku snage. Pravo je čudo kako smo u takvoj situaciji i mogli izdržati takve napore.

Poslije tih strašnih muka i osobitih naprezanja na Šatoru, naziremo kraj naše neizvjesnosti. To nas ohrabruje da istrajemo do kraja. Preko veze prenosi se naređenje da se ide brže i dalje, da se ne kida kolona. Zurrimo jer treba da pređemo preko polja na Crni vrh, kako nas neprijatelj ne bi ponovo napao. Među borcima vlada krajnja napetost. Ima ih i sa smrznutim nogama, jer su bili slabo obučeni i odeveni. Na žalost takvih je među nama bilo dosta.

Ulazimo u prve kuće poslije gladovanja više od 100 časova. Mještani — seljaci na naša pitanja — ima li nešto za jelo — obično odgovaraju — nema ništa ili daju skroman prilog krompira, kiselog kupusa, proje. Jer ovo je izrazito pasivan i zaostao kraj.

Našim odlaskom sa Šatora naišli su četnici, ustaše i Nijemci u predjele Međugorja, napravili masakr nad golorukim i nedužnim narodom. Pobili su sve teške ranjenike. U takvoj situaciji spasavao se svako kako je najbolje znao, mogao i umio. Igrom slučaja neki od naših drugova su preživjeli ove strahote kao ranjenici. Među njima su Stevan Blanuša, Trivo Pašić, streljan na Šatoru, ali igrom slučaja ostao živ, Rade Balaban i Simo Galonja, zvani Simuka. Ovi drugovi su se nakon 8—10 dana, poslije našeg odlaska sa Šatora, pojavili među nama dolaskom u svoje jedinice u Podgrmeč. Njihove priče su jezive i potresne. Oni su nam pričali o zvjerstvu okupatora i njegovih slugu.

Bile su to žrtve stravičnog zločina. Tako je Šator postao grobnica velike mase izbjeglog naroda, ranjenika, a naročito djece.

DURO BALABAN

PLANINA ŠATOR

Poslije borbi sa 7. SS divizijom na Oštrelju 8. krajiška udarna brigada se, stalno vodeći borbu sa neprijateljem koji je nastupao, povlačila prema planini Šator. Maršem po dubokom snijegu u toku cijele noći 2. na 3. marta 1943. brigada je stigla na planinu. Marš je trajao oko 12 sati i bio vrlo naporan. Sa brigadom je omladina Drvara i Prekaje nosila ranjene i bolesne borce.

Na visini preko 1800 metara, osim nekoliko ovčarskih bajti, na planini nije bilo drugih objekata za naš smještaj. U bajte su smješteni ranjeni i bolesni, a borci 8. 4. i dijelovi 10. brigade, štab divizije i štab 1. NOU korpusa, Oblasni komitet sa sreskim i okružnim rukovodstvom Partije i vlasti iz Drvara i izbjeglice koje su se povlačile sa našim jedinicama dva dana i dvije noći živjeli su pod vedrim nebom na ciči zimi i bez hrane. Hodalo se po kori snijega, a ako je neko i pokušao da loži vatru, propadao je u snijeg. Konji nisu mogli hodati po smrznutom i dubokom snijegu i brigada je izgubila sve konje. S obzirom na ovakvu situaciju borci su počeli postavljati pitanje: — Zar nije bilo boljih rješenja nego izlazak na vrh ove puste i zaleđene planine?

Trećeg i 4. marta ništa se bitnije nije dešavalo na Šatoru osim sve veće zabrinutosti boraca i naroda da li će morati ovdje provesti i treću noć pod vedrim nebom. Poslije ručka 5. marta, za koji smo imali malo skuhanog brašna sa vodom bez soli, smotru brigade izvršili su komandant divizije Slavko Rodić i komesar Ilija Došen. Oko 17,00 časova štab brigade naredio je postrojavanje za prodor sa Šatora. Iako se znalo da nam predstoji teška borba u probuju, ovu vještu su svi borci primili radosno.

Pravac prodora bio je Šator — Popovići i dalje prema Ribniku. Pokret je izvršen pred večer. Na čelu kolone bio je 4. bataljon brigade. U toku pokreta u više navrata prenošeno je pogrešno naređenje o vraćanju brigade na mjesto polaska. To su činili četnički elementi koji su se ubacili u kolonu brigade nastojeći da stvore što veću pometnju i zadrže brigadu u probuju. Intervencijom štaba brigade ovi pokušaji su onemogućeni.

Negdje oko 19,00 časova na istočnim padinama Šatora ispred sela Popovići bataljon je naišao na organi-

zovane njemačke položaje. Noć je bila prilično vidna i omogućila je neprijatelju da otkrije naše nastupanje. Sudar sa neprijateljem bio je strahovit. Borci bataljona po svaku cijenu su nastojali da probiju neprijateljske položaje i omoguće prolaz brigadi i ostalim jedinicama. Kako je vrijeme odmicalo borba je postajala sve žešća. Za tri sata borbe pravac proboja postao je kasapnica. Ranjenike smo izvlačili na stotinjak metara iza linije borbe. Kada je štab bataljona ocijenio da se ne možemo probiti preko Popovića, naredio je povlačenje prema bajtama na Šatoru. Tada smo shvatili da smo ostali sami na ovoj planini i da je borba koju je vodio bataljon omogućila izvlačenje svih ostalih jedinica iz obruča.

Pri povlačenju prolazili smo pored ranjenika koje smo u toku borbe izvlačili. Ležali su na snijegu i pjevali. Među njima bila je i Raza Kovačević iz Bihaća, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu. Naišao sam pored nje sa Alom Terzićem, Ražinim mužem, inače zamjenikom komesara bataljona. Stali smo. Raza moli Alu i drugove da ih ubijemo. Bepomoćni smo. Okrenuli smo glave i pošli nekoliko stotina metara. Onda smo čuli pucnje i prestanak pjesme ranjenih. Nijedan od prisutnih nikada neće zaboraviti ove strašne trenutke.

Komandant bataljona Uroš Vujanović poslije izvlačenja postrojio je bataljon ispred ovčarskih bajti. Tada smo utvrdili da je prepolovljeno brojno stanje bataljona. Ocijenivši težinu situacije u kojoj se našao bataljon, štab donosi odluku da se proboj nastavi sjeverno od Peulja prema Tičevu i dalje za Podgrmeč, istim pravcem kojim smo i došli na Šator. Kako niko iz bataljona nije znao put, a magla se počela spuštati, za vodiča* smo prihvatili jednog seljanina iz Peulja.

Kasnije smo saznali da se jedna grupa od oko 30 ranjenika poslije odlaska bataljona sama probila do Podgrmeča. Oni su, vođeni ranjenim Stevanom Blanušom komandirovom čete 1. bataljona, poslije desetak dana stigli do brigade u Podgrmeču.

Bataljon se kretao po nekim kosama, teren je bio klizav a provalije ispred nas duboke nekoliko stotina metara. Okliznuo sam se niz strminu i nakon desetak metara pomoću cijevi od puške zaustavio. Kada sam po-

kušao da uspužem, osjetio sam da mi smetaju oputnijaši. Bacio sam ih i pomoću puške i laktova uspio da se izvučem i ponovo stignem bataljon, ali u čarapama. Nakon nekoliko sati hodanja po kori snijega vunene čarape su se poderale i cio dan 6. marta dok se nismo probili do Tičeva hodao sam bos. Sem isječenih tabana nikakvih drugih posljedica nisam imao.

Sve do svitanja bataljon se kretao u krug oko nekog brda. Tada smo primijetili da smo na mjestu odakle smo i pošli, a vodič je pobjegao. Krenuli smo prema Peuljama i ubrzo naišli na neprijateljske kolone koje su se kretale prema vrhovima Šatora. Brzo smo se probili i kretanje nastavili kroz šumu. Negdje pred podne naišli smo na druge neprijateljske snage. I ova borba bila je kratka i oštra. Poslije ove borbe prekinute su veze između četa i štaba bataljona. Bataljona i nijedne čete kao cjeline više nije bilo. Grupe boraca pojedinačno su se probijali prema Tičevu i Podgrmeču. Štab bataljona sa desetak boraca probio se preko Tičeva, Oštrelja, Dri-njića u Smoljanu gdje je bio smješten štab 12. krajiške brigade sa komandantom Petrom Mečavom. Tu smo se prvi put nakon 7 dana odmorili i najeli. Poslije kraćeg odmora došli smo u Podgrmeč u selo Donja Suhaja blizu Srpskih Jasenica.

Prema nekim podacima 4. bataljon 8. brigade u 4. ofanzivi imao je velike gubitke — poginulih, ranjenih, promrzlih i nestalih, ukupno oko 150 boraca.

MEHO OMERHODŽIĆ HODŽA

USAMLJENI NA VRHOVIMA ŠATOR PLANINE

Na Šator smo stigli nakon dugog marša od sela Tičeva preko Livanjskog polja u pravcu prema Bosanskom Grahovu, a potom naglim zaokretom prema Šatoru. Kasnije smo obaviješteni da nam je neprijatelj presjekao

pravac (komunikaciju) Drvar — Bosansko Grahovo, kuda je prema prvobitnom planu trebalo da prođemo za Liku. Taj naš pokret sa neplaniranim zastojima trajao je oko 12 časova, po veoma hladnom vremenu, dubokom snijegu, bez hrane i odmora, sa brojnim ranjenicima, omladinom i ostalim narodom koji se povlačio pred neprijateljem, počev od Banije, Bosanske Krupe i Bihaća, pa do ovog kraja.

Nakon dolaska na visoravan, zvano Međugorje, očekivali smo koliko-toliko udobniji smještaj i ishranu. Međutim, već prvim dolaskom mogli smo vidjeti da od toga neće biti ništa. Na visoravni Međugorje bilo je svega nekoliko koliba gdje su preko ljeta meštani okolnih sela napasali stoku, a kolibe su im služile za njihov smještaj i prenoćišta, zaklon u slučaju nevremena. U tih nekoliko koliba, u ovo zimsko doba, bili su smješteni ranjenici koji su u opštem pokretu pred neprijateljem. tu evakuisani, jedan broj se i sa nama kretao — borci su svoje ranjene drugove prebacivali na nosilima.

Približavala se prva noć našeg boravka na Šatoru. Pošto je prošla opasnost od nailaska neprijateljske avijacije, bilo nam je dozvoljeno da naložimo vatru uz prethodno isturanje osiguranja u vidu patrola i postavljanje stražara, budući da se na Šatoru nalazio nepoznat broj četnika koji su služili kao izvidnica a i vodiči okupatorskim snagama.

Vatre su borci ložili po grupama, ali nedaleko jedni od drugih. Snijeg je bio visine od 1 do 1,5 metara. Hladnoća je bila velika. Borci su se naizmenično zagrijevali, čas prednji, čas zadnji dio tijela.

Bilo je to za današnje prilike neshvatljivo. Kako su drva sagorjevala, tako su nam žar i vatra tonuli sve dublje, pošto se snijeg ispod vatre topio. Tako je za naše grijanje bilo sve manje uslova, sužavao se prostor oko vatre, a time i mogućnost za masovnije grijanje. Bilo kako bilo, ostali smo tu pod otvorenim nebom, većina od nas slabo obučeni, cijelu noć, bez hrane i spavanja, premoreni borbama i pokretom.

Slijedeći dan protekao je u iščekivanju pokreta ili akcije koja bi imala za cilj proboj i izvlačenje sa Šatora. Boračkom sastavu i nižim kadrovima nije ništa govoreno

o daljim namjerama, pa je to pogodovalo našim različitim pretpostavkama, pa i negodovanju u vezi sa tim šta će biti dalje. Razumije se, negodovanje nije bilo takvo da bi izazivalo malodušnost i kolebljivost među boračkim sastavom. Obično su se postavljala pitanja »šta čekamo, zašto smo došli ovdje u ovu planinsku pustinju gdje nema ni krova da se od zime zaklonimo, niti hrane« itd.

Pred veče, oko 15—16 časova, izvršeno je postrojanje jedinica brigade. Tada je došlo do odvajanja onog dijela omladine koji je sa nama i za nas išao od Podgrmeča, preko Bosanskog Petrovca i Oštrelja, pa sve do Šatora. Veći broj njih učestvovao je u nošenju ranjenika. Mislim da je do odvajanja omladine došlo radi što bolje pokretljivosti jedinica, njihove spremnosti za borbu protiv neprijateljskih snaga.

Uzگرد da kažem da smo mi borci i niži komandni kadar ovo odvajanje omladine smatrali nepravilnim, jer je ostavljamo na milost i nemilost neprijatelju, strašnoj hladnoći, daleko od bilo kakvog naselja, bez sredstava za ishranu i si. Gundali smo, ali tu nismo mogli ništa da izmjenimo, odluka se morala sprovesti, makar i po cijenu većih žrtava.

Dakle, bilo je poznato našem rukovodstvu, štabu brigade i višem, da je ta ista omladina sa nama do Šatora došla, da je nosila ranjenike, da je do kraja odana ciljevima NOB, da se tu radi o pretežno članovima SKOJ-a i rukovodstvima omladinske organizacije (USAOJ-a) i dr. No, bez obzira na sve okolnosti, jedinice su se morale koliko-toliko rasteretiti nepotrebne opreme, osloboditi se onog dijela izbjeglog naroda, pa i omladine, da bi se proboj, kako smo to tada pretpostavljali, što uspješnije izvršio.

Nakon pada mraka, 4. marta, negdje između 17.00 i 19.00 časova naređen je pokret jedinica kroz bespuće šume i dubokog snijega. Išli smo u koloni jednom uzanom prtinom. Na momente kolona je zastajala, dolazilo je do prekida u pokretu, veza je usmeno prenošena, ponekad i pogrešno kao što je: »stoj čelo, komandant neka se javi na začelje, kolona naprijed, nazad« itd. Tek kasnije smo saznali da su se pročetnički i četnički elementi bili uvukli u našu kolonu i da su pogrešne komande dolazile od njih

sa ciljem da stvori pometnju u redovima naših boraca, da se izgubi u vremenu i prekine veza između jedinica ili njenih dijelova.

Prema planu, kako smo kasnije obaviješteni, trebalo je da se jedinice naše brigade probiju iz okruženja* u pravcu sela Popovići. Međutim, u toku pokreta došlo je do sukoba sa neprijateljskim snagama, čija se jačina tada nije znala. Najverovatnije je da je neprijatelj prozreo naše namjere, pošto je organizovanom vatrom iz pešar dijskog naoružanja napao prednje dijelove brigade. Poslije kraće, ali žestoke borbe stiglo je naređenje da se jedinice brigade povuku.

Naveče, 5. marta, oko 21 čas izvršili smo pokret sa brigadom. Ovog puta pokret je bio organizovaniji, nismo imali onih pogrešnih naređenja. Ranije ubačeni četnici su otkriveni i likvidirani ili su uspjeli da pobjegnu i više nisu imali smjelosti da nam se uvuku u kolonu.

Stab brigade je promijenio odluku u pogledu pravca proboja sa Šatora. Izabran je, u stvari, najteži teren, preko samog Šatora — pravac prema selu Rore. Ovog puta glavnina naših snaga uz velike napore izvukla se sa Šatora, tako reći bez borbe, sem 1. i 3. čete bataljona naše brigade, koje su se sukobile sa jakim neprijateljskim snagama.

Nešto oko 22.00 časa, 1. a potom i 3. četa naišle su na neprijatelja i otpočela je žestoka borba koja je trajala nekoliko časova. Koliko se sjećam, 1. četa je bila na našem desnom krilu. Prateći tok vatre, dobijao se utisak da se sve više udaljava od nas, što bi značilo da je uspjele potisnuti i razbiti neprijatelja. Naša 3. četa naišla je na jedan proplanak pokriven dubokim snijegom preko kojeg je trebalo da pređemo u streljačkom stroju. Taj proplanak je bio pod jakom neprijateljskom vatrom. Nekoliko puta smo uz podršku puščane i mitraljeske vatre pokušavali da pređemo tu čistinu, ali nismo uspjeli. Ima-

* U tekstu sam na više mjesta upotrebio riječ »proboj iz okruženja«. Tada smo mi borbe i izvlačenje sa Šatora smatrali probojom iz okruženja. Međutim, na osnovu naše i neprijateljske dokumentacije danas se pouzdano zna da jedinice na Šatoru nisu bile u okruženju, pa ni proboj nije vršen i pored borbi koje su vođene pri prvom i drugom pokušaju izvlačenja sa Šatora.

li smo tu veći broj ranjenih drugova i drugarica, među kojima je bio i Luka Bojić, desetar, Raza Kovačević i još neki borci iz čete. Ranjene drugove i drugarice smo uputili u pravcu gdje je bilo određeno mjesto za bataljonsko previjalište.

Pošto naš proboj u tom pravcu nije bio moguć, dobili smo naređenje da se povučemo nazad, u pravcu odakle smo krenuli u napad. Povlačenje je bilo neorganizovano, a pri dolasku na određeno mjesto imalo se šta vidjeti — vladala je prava pometnja, nije se znalo kuda treba da se krene, komandovanje se nije čulo, a dobijao se utisak da nas neprijatelj u stopu prati i da se njegov napad može svakog trenutka očekivati.

Nije mi poznato kako je do toga došlo, ali se i sada dobro sjećam da smo krenuli u pravcu jednog od visova Šatora. Snijeg je bio dubok, zaleđen. Teško se kretalo zbog poiedice i klizanja, a probijanje ledene kore radi boljeg oslonca za noge bilo je teško i sporo.

Kolona se kretala uzbrdo, nagib je bio veliki. Borci su se često otiskivali i tako puzeći vraćali u podnožje vrha na koji je trebalo da se popnemo. Jedno takvo klizanje — otiskivanje imao sam i ja. Zaustavio sam se kod jedne jele. Tog momenta kraj mene se našao Stevo Škorić iz naše 2. čete. Pomogao mi je da se pridignem.

Da bi sustigao drugove iz mog voda, bio sam primoran da nožem sa puške pravim iskope na površini ledene kore snijega i da se na taj način obezbedim od ponovnog otiskivanja. Sustigao sam moj vod i produžio zajedno sa njim. Kada smo se u pokretu odmakli nekoliko stotina metara od podnožja toga vrha, klizanje je bilo mnogo opasnije. Na desnoj strani od pravca našeg kretanja bila je jaka strmina, a ispod nje se nalazilo jezero. Nekoliko boraca iz kolone otisnulo se niz strminu i više se za njih nije znalo ništa. Uslijed takvog otiskivanja došlo je i do prekida kolone (uzgred da kažem da mi ionako nismo znali kuda idemo). Bila je noć, vrh na koji smo se penjali ohavijen maglom, a orijentisati se nismo mogli u pogledu pravca kretanja.

Tako se dogodilo da je nas osam izbilo na sam vrh Šatora, bez ikakve veze sa živim svijetom, obavijeni maglom, strašnom hladnoćom i savladani umorom i glađu.

Dalje nismo mogli ići. U sastaviu naše grupe bili su: Mića Bogunović, Osman Felić, Sava Lakić, Emina Kulenović, Rafija Bišćević, Milka Knežević, Veljko Lazić i Đukan Matijević.

Ne znajući kuda da idemo dalje, onako umorni i iscrpljeni, okupili smo se oko jednog četinarskog grma. Bio je dosta razgranat, zelen i pust, pa nas je dobro zaklanjao od vjetra koji je jako duvao i prosto ledio dijelove nezaštićenog tijela. Čim smo posjedali, uhvatio nas je san i pospali smo svi do jednog. Probudili smo se kada se razdanilo, ali gotovo napola promrzli, posebno noge koje su nam bile mokre pre no što smo pospali.

Ispod nas nazirala se gusta četinarska šuma. Krenuli smo u koloni po jedan i zašli dublje u tu šumu. Neko je dao prijedlog da se odmorimo, da naložimo vatru kako bi se malo ogrijali i osušili čarape ili krpice kojima su nam noge bile obavijene. Prijedlog je jednoglasno prihvaćen.

Pokojni Mića Bogunović obavijestio je grupu da on ima u rancu nešto kukuruznog (projinog) brašna koje je uzeo iz korpusne intendanture, koja je prilikom pokušaja proboja sa Šatora bila napuštena, odnosno ostale su mnoge stvari pored prtine. Dat je prijedlog koji smo svi prihvatili da u porcije istopimo snijeg i da napravimo puru (palentu). Imali smo svega dve porcije i u njima smo »skuhali« puru. Učinili smo to dosta nevjesto, ali toliko nam je bio sladak svaki zalogaj kao da je pripreman u kuhinji. Količina je bila mala (2—3 zalogaja), ali poslije toliko dana bez hrane to je bilo pravo okrepljenje za nas koji smo se tu zatekli.

Imali smo tu i jednju neprijatnost. Naime, kada smo naložili vatru cilj nam je bio da se ogrijemo, da se izujemo i osušimo čarape. Međutim, kada smo se razgrijali, došlo je do strašnih bolova, jer su smrznuti dijelovi stopala, posebno prsti nogu, počeli da se mehure, dobili smo plikove. Imali smo tada i kasnije mnogo teškoća dok smo se ponovo obuli, a i u daljem pokretu bilo je sve teže hodati. Trajalo je to do potpunog prezdavljenja.

Kada je riječ o smrzavanju, ostalo mi je u svežem sjećanju slučaj Veljka Lazića. On je u prethodnim bor-

barna i pokretu, posebno penjanju na Šator, ostao potpuno bos. I čarape koje je imao na nogama pocepale su se, pa je bio primoran da šinjelom zamotava noge dok smo na vrhu Šatora ležali. Kada smo krenuli ka šumi, naš Lazić je išao potpuno bos prtinom koju smo ispred nje ga mi obuveni utirali, gazili snijeg, a njemu je krv iz stopala ostavljala tragove na prtini. Za pravo čudo, Lazić se nije ni jednom riječju požalio na bolove i hladnoću, već je nastavio sa nama. On je preživio rat.

Poslije podne, 7. marta, oko 16.00 časova naša grupa je krenula kroz šumu sa namjerom da se približimo nekom od sela ispod Šatora. Uz put smo naišli na dijelove 4. brigade, koji su bili raspoređeni na ivici šume. Pitali smo ih za našu brigadu. Objasnili su nam da se neki dijelovi 8. brigade nalaze u s. Rore i rekli nam pravac kojim treba da idemo, ali da budemo oprezni, jer komunikacijom i dalje prolaze neprijateljske snage.

Sačekali smo da padne mrak, pa da krenemo u pravcu s. Rore. U selo smo stigli negdje oko 19.00 časova. Ovdje su se nalazile i druge jedinice, zaštitni dijelovi, ali od boraca i rukovodilaca iz tih jedinica mi nismo nikoga poznavali. Tražili smo štab naše brigade i kada smo došli do kuće u kojoj je bio smješten, neko nas je, vjerovatno dežurni, obavijestio da su dijelovi 4. bataljona otišli u pravcu susjednog sela.

Dežurni nam je predložio da ostanemo tu do sutra, pa kada svane da krenemo za bataljonom, što smo prihvatili. Mada smo bili iscrpljeni i gladni, za večeru nismo imali ništa. Noć srno proveli u jednoj kući grijući se i dremajući pored vatre koju smo ložili na ognjištu.

Kada je svanulo, uputili smo se u označenom pravcu, ali bataljon nismo našli. Svratili smo u selo ili zaselak, ni danas ne znam kako se ono zvalo, razmjestili se po kućama sa ciljem da dobijemo nešto za jelo. Mada je ovo pasivan kraj, prošle su mnoge vojske, kako naše, tako i neprijateljske, svako je po nešto uzeo. Posebno je neprijatelj pljačkao sve do čega je došao, pa ipak su nas dobro primili, dali su nam po parče proje, šoljicu mlijeka, što je za nas, onako gladne, bilo kao pravi »obrok«.

Pošto smo se imalo odmorili, produžili smo pokret u pravcu sela Sokolova prema Ključu. Kretali smo se veoma sporo, što je posljedica dugotrajnih borbi, nespavanja i slabe ishrane. Negdje, otprilike na pola puta od sela Rora i sela Sokolova, zašli smo u veću šumu, a tada je počelo i da se smrkava — približavala se noć. U šumi smo naišli na jednu baraku — kuću u kojoj se primjećivala svjetlost vatre. Oprezno smo se približili, a Savu Lakića smo uputili da uđe u kuću i vidi koga ima. Savo se odmah vratio i obavijestio nas da je u kući samo jedan stari čovjek. Dogovorili smo se da tu prenoćimo, s tim da na smjeni po jedan od nas ibude na straži.

Kada smo ušli, starac nas je dobro dočekaao, bio je dosta raspoložen i pričao nam je svoje doživljaje u toku ofanzive, a mi njemu svoje. Taj razgovor je trajao dosta dugo. Za to vrijeme na ognjištu se pekao kruh. Kada je kruh bio pečen, naš domaćin je svakom od nas dao po jedno parče. To nam je, u stvari, bila večera. Sutradan oprostili smo se od našeg dobrog domaćina i krenuli dalje.

U s. Sokolovu sustigli smo dijelove 4. divizije, divizijsku bolnicu i druge jedinice. Tek smo praktično tada došli u 'kontakt sa preostalim dijelovima i našeg 4. bataljona, odnosno nekim dijelovima brigade.

Kasnije smo dobili zadatak da, pošto se prikupimo, krenemo u Sanicu. Tu ćemo se odmoriti, srediti redove, oprati ono malo odjeće što je ostalo na nama, a potom krenuti dalje.

Kada smo došli u Sanicu, bio nam je prvi cilj što bolje se najesti. Međutim, pokazalo se i to loše. Pošto smo se dobro najeli, nakon nekoliko časova osjetili smo jake bolove u stomaku. To nas je zabrinjavalo, ali ti bolovi i smetnje brzo su prošli i to bez posljedica. Nakon dva dana boravka u Sanici dobili smo naređenje da krenemo u kravcu s. Lušci Palanka.

Prilikom razmiještanja u Lušci Palanci tek tada sam vidio da je od 4. bataljona u stroju svega 14 drugova i drugarica. Tog momenta sa nama nije bilo ni štaba bataljona. Nismo znali šta je bilo sa ostalim ljudstvom, ali smo bili sigurni da će veći broj ipak stići, budući da smo se u povratku 'kretali različitim pravcima. Ta naša pretpo-

stavka se i obistinila. Nakon nekoliko dana pristigao je dobar dio drugova i drugarica, boraca, komandnog kadra pa i štab bataljona.

ĐUKAN MATIJEVIĆ

HALUCINACIJE

Četvrta neprijateljska ofanziva. Osmo brigada, uz neprekidnu borbu, povlači se od Bosanske Krupe, preko Grmeča, Oštrelja i Drvara do Sator-planine. Dugotrajni marševi, gladovanje, nespavanje, oštra zima i duboki snijeg iznurili su borce.

Penjemo se uz Sator-planinu. Prati nas snježna javica. Snježne pahulje lijepe se za oči. Koljena klecaju, noge kao olovom nalivene. Svaki korak iziskuje nadljudski napor. Borci idu naprijed. Neki posreću, neki se teturaju u hod, ali idu.

Ošamućen sam, omamljen. U glavi mi kucka, bruji kao u mlinu. Pred očima mi titra čas bjelina, čas nekakvi crveni plameni kolotovi. Znam, to je od nesаницe, umora, gladi. Dok u koloni s teškom mukom vučem nogu za nogom, neodoljivo me zaokupljaju i napadaju misli o jelu, hrani, odmoru.

Kolona ulazi u šumu. Zaustavlja se. Vezom je dat znak za odmor. Sjedam i do ramena upadam u prhki snijeg. Titovka mi je navučena preko ušiju. Na meni je šinjel, iskrzan, mokr i sleđen po rubovima. Ranac na leđima, težak, pretežak, iako prazan. Noge u cokulama odrvenjele. Karabin mi počiva u krilu.

Suma je nijema, bijela, ledena i ravnodušna. Sjedim u snijegu, šutim. Nemam snage ni volje nizašta. Lebdim između sna i jave. Vrijeme kao da je stalo. Oči zatvaram, sanjarim . . . Vidim sebe kao dječaka, kako jedem krišku hljeba s pekmezom. Okrećem glavu na drugu stranu da o tome ne mislim. Kad tamo, evo me u vočnjaku. Berem jabuke i u slast jedem . . . Maštam i u mašti

prolazim ulicama svoga grada. Pogled mi se zaustavlja samo tamo gdje piše »pekara«, »mesnica«, »slastičarna«... Budim se iz mašte i instiktivno pretražujem ranac. Činim to po ko zna koji put. Nadam se da, možda, nije negdje ostala neka mrva kruha. Kako bih se pogostio! Ali nema, davno sam ih pokupio i pojeo.

Ipak — ima! Jer, evo, odjednom, kruh je preda mnom! Ogroman, kukuruzni. Velik kao vodenični točak! Nikad nisam vidio toliki kruh. Sav se puši, još je vruć, miriše. Grozničavo ga uzmem u ruke, odlomim komad i prinesem ustima. Dotaknem ga usnama i stresoh se od neke jeze. Pogledah u ruku i vidjeh da umjesto kruha u šaci držim snijeg! Osjećam da mi je jezik odeblijao, grlo suho. Da utolim glad zubima grizem rub šinjela, zatim snijegom gasim žeđ, a u ustima mi gorak i bljutav okus, kao od gvožđa.

Kunjam, presamićen, glavom među šakama. Svijest mi se ponovo uzmućuje. U utrobi kao da gori vatra.

Ali šta je to sad? Da li je moguće?! Da! Na nekih desetak metara ispred sebe iznenada ugledah kuću! Neobična je, crvena, sva od crvene opeke. I crvenim crijepom pokrivena. To je spas, pomislih. U magnovenju pogledam još jedanput. Jasno uočavam kuću, dva prozora i širom otvorena ulazna vrata. Kroz vrata vidim zidanu peć, svu od crvene opeke. Na peći su dva crvena lonca iz kojih se izvija para. Osjećam miris čorbe. Draži mi nosnice. Neka neobična milina prostruja cijelim mojim tijelom.

Ustadoh i polako krenuh prema kući od crvene opeke. Cini mi se da više lebdim nego što se krećem na vlastitim nogama. Još samo malo pa ću utoliti užasnu, nepodnošljivu glad. Dođoh do kuće. Htjedoh preći kućni prag, kad me iznenada po vratu zasu nešto hladno. Kuća od crvene opeke nestade. Vratih se u stvarnost. Šta se dogodilo? Udario sam glavom o granu jelike i na sebe, sa grane, srušio snijeg čija me hladnoća vratila stvarnosti.

Unaokolo tišina i bijela snježna pustinja, umorni borci, moji drugovi. Pokret. Krećemo dalje kroz snijegom zavejanu Sator-planinu.

ŠERO DELIĆ

TEŠKO JE BILO NA ŠATORU, A JOŠ TEZE RANJENICIMA

Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja od Bosanskog Petrovca preko Oštrelja i Drvara 4. bataljon 8. krajiške brigade je u vremenu od 28. 2. do 4. 3. 1943. godine vodio borbu sa neprijateljem u s. Prefcaji, Vidovom selu, Šipovjjani više Drvara i odstupio je prema Tičevu, Na Tičevu dolazi do postrojavanja i smotre jedinica. Tada naš bataljon dobija zadatak da nosi ranjenike, jer se divizijska bolnica našla na tome terenu. Trebalo je da ranjenike prebacimo za Liku, ali se neprijatelj već bio probio do Grahova i navaljivao pravcem prema Livnu. Vidjevši da će nas neprijatelj presjeći, bili smo prinuđeni da krenemo lijevo od Tičeva prema Livanjskom polju. Bila je velika zima, snijeg i hladnoća, tako da su ranjenici od zime -umirali na putu. Naređenje je bilo da se svi umrli ostavljaju, sklanjajući ih od neprijatelja, jer se nije imalo vremena za sahranu.

Kada smo došli u s. Peulje, obaviješteni smo da nas neprijatelj može stići, te smo sa ranjenicima skrenuli lijevo prema šumi, odnosno na Šator-planinu. Zbog velike strmine i snijega na Šator se bilo teško popeti, te nam je dosta konja ostalo koji su nosili neke ranjenike u snijegu. Kada smo stigli na Šator do nekih koliba, bila je ogromna masa naroda koji je pobjegao iz Banije, Korduna i Bahačke krajine. Ranjenike smo smjestili u te kolibe koje su seljaci držali preko ljeta za ispašu stoke.

U kolibe nisu mogli ni svi ranjenici da stanu, a da i ne govorimo o smještaju ostalih vojnika. Sator-planina je visoka 1872 metra i vrlo je surova i hladna, pokrivena velikim snijegom. Spavalo se stojeći uz jelike i bukve. Hladnoća je prodirala do kostiju.

Počelo je da puca iz šume, sa sjevera, te smo dobili zadatak da se neprijatelj odbaci. Borba se vodila noću u šumi, ali nismo mogli ništa da učinimo. Tu nam je ranjeno i poginulo nekoliko drugova. Poginuo je Vidosav Durek, a ranjena Raza Kovačević koja je od rane i umrla, a koja je bila rukovodilac SKOJ-a bataljona. Kolona je krenula prema vrhu Šatora. U međuvremenu u kolonu

su se umešali i četnici. Sjećam se dobro da smo jednog uhvatili i ubili na Šatoru, koji je htio da otme od jednog druga automat sa ramena.

Cijelu noć smo putovali i u zoru stigli na vrh Šatora, koji je bio potpuno go, bez šume, obavijen u snijeg i led. Prilikom pokreta često je dolazilo do klizanja i otiskivanja niz strmine u provalije i bezdane. Jednom prilikom i ja sam se otisnuo niz led, zaustavio se u nekom žbunju, ali se u međuvremenu otisnuo još jedan borac i udario u mene, te smo obojica produžili dalje. Kada smo se zaustavili opet u nekom žbunju, nije bilo lako da se vratimo nazad. Zapitao sam tog borca (čijeg se imena ne sjećam) da li ima nož na pušci, a on me začuđeno pita zašto mi nož treba. Odgovorio sam da moramo s nožem praviti stepenice u snijegu. Tako smo izašli iz provalije. Kada smo stigli gore, nije nikoga bilo, tako da smo morali dozivati i trčati da ih stignemo.

Sutradan smo se našli u šumi sjeverno od jezera koje se nalazilo na Šatoru, duboko u šumi. Tu smo ostali cio dan, jer nismo smjeli od aviona nikud da krećemo. Visoko na Šatoru vidjelo se jezero, a iznad samog jezera bila je jedna greda — stijena. Dolje velika strmina. Iza te stijene, nad jezerom se zaustavilo nekoliko žena koje su se otišle sa Šatora, a koje nisu mogle nikako gore da izađu, niti je mogao neko do njih da dođe. Ove žene su tu i nastradale, a ko zna koliko ih se otišlo odozgo u samo jezero.

Kada smo bili na Šatoru, sjećam se da su kuvari nešto počeli da kuvaju, ali kada je iz šume zapucalo i trebalo da se krene, kuvar Ilija Pjević, koji je kuvao pasulj, morao je da ga prospe na snijeg. Uzeo sam jednu šaku tog pasulja sa snijega i pojeo. Ništa mi nije naškodilo.

MILENKO DOŠEN

KAKO SMO PRIPREMILI I IZDALI PRVI BROJ »BORCA SA UNE«

Ima mnogo čega što bi se moglo napisati o našoj 8. brigadi To je moja prva jedinica u koju sam došla 8. februara 1943. godine u Kozila zajedno sa grupom partijskih i političkih radnika sa bihačkog okruga. Nakon napuštanja Bihaća 24. januara 1943. godine bila sam zajedno sa Mujom Huskićem, Milkom Leimić i drugim drugovima iz tehnike OK KPJ za Bihać i Cazinsku krajinu u Teočaku, Stenjanima i Drvaru, prateći prevoz arhiva i tehničkog materijala. Naređeno nam je da svu arhivu ostavimo u Drvaru, odnosno predamo drugu Vasi Trikiću, sekretaru OK KPJ za Drvar, pa i dobar dio naših zaliha papira i tehničkih sredstava. Polaskom u brigadu iz Drvara ponijeli smo šapirograf, papira i indiga. Po dolasku u jedinicu raspoređena sam na dužnost u tehnicu Politodjela brigade. Kako smo uskoro došli na Oštrelj i tu se zadržali preko 15 dana mogli smo da radimo punom snagom na umnožavanju partijskog materijala i radio-vijesti za brigadu.

U našoj tehnici imali smo pisaću mašinu, šapirograf, dovoljno papira i indiga. Postojali su svi uslovi da se pristupi i široj izdavačkoj djelatnosti. Znam da se uskoro diskutovalo u Politodjelu i štabu brigade o izdavanju brigadnog lista. Svi su se složili da bi bilo korisno imati vlastiti list koji bi imao ulogu da pisanom riječi informiše borce o najaktuelnijim pitanjima u jedinici, kao i da ukaže na karakteristične probleme koje treba rješavati a i ukazivati na razne pojave iz našeg života i borbe.

Nakon postignute opće saglasnosti o izdavanju lista, znam da se diskutovalo o sadržaju prvog broja i davanju njegovog imena. Za naziv bilo je više prijedloga kao »Partizan«, »Borac« i još drugih. Konačno su se svi saglasili da se listu da ime »Borac sa Une«. Pošto je brigada bila sastavljena od boraca sa desne (Bihać-Podgrmeč) i boraca sa lijeve (Bihać—Cazinska krajina) strane rijeke Une, u stvari Pounja i pošto ta oba naša borbena kraja povezuje i kroz njih protiče naša bučna i omiljena »jedina«, rijeka — smatralo se da je to najadekvatniji i općeprihvatljiv naziv.

Jure Marek, je pristupio izradi naslovne strane lista. U prvom planu nacrtan je borac-partizan koji baca bombu na fašiste. Lijevom rukom borac je u zamahu naslonjen na pušku sa bajonetom a kraj njega je panj od posječenog drveta. Iza borca na istaknutom mjestu vidi se uzorana njiva a na njivi seljak sa partizanskom kapom na glavi i vreća žita iz koje je uzeo sjeme pa zasijava oranicu. U dubini, u drugom planu nacrtano je sunce na samom izlasku a u toj sunčanoj zori vide se obrisi seoskih kuća i na kraju sela crkva i džamija.

List je, zapravo njegov prvi broj, imao zajedno sa omotom 22 stranice. Štampan je na običnom papiru veličine 24X19.

OSNOVNI SADRŽAJ LISTA

Kao u svakom drugom listu, u njegovom prvom broju, uredništvo je moralo da napiše objašnjenje za sve u brigadi »zašto izlazimo«. Sve bi bilo onako stereotipno da ipak pojava lista nije došla u neobično vrijeme, u neobičnim uslovima u kakvim se i brigada formirala i u toku borbi organizirala. A to, da smo za nepunih 45 dana od formiranja brigade počeli sa radom na organiziranju i izdavanju lista nije bio mali uspjeh za sve nas. I svi smo se trudili da prvi broj bude što bolji i da što prije ugleda svjetlo dana da bude u rukama boraca koji će ga čitati a sutra, u slijedećim brojevima sarađivati. Objavljivalo se zašto izlazimo i šta treba da bude osnovni sadržaj lista. Tako je u tom članku pisalo »Na stranicama ovog brigadnog lista koji treba da postane barometar života i razvoja, dnevnikom iskustava i djelovanja brigade i naše narodnooslobodilačke vojske, na stranicama ovog lista treba da se rasvijetle problemi naše vojske i naše brigade, treba da se ukaže na rješenja. Dakle ne samo ukazivati na probleme, nego i na rješenja tih svakvrskih pitanja koje zahtjeva ovaj surovi ali pravedni naš NOR. Drugi dio ovog članka poziva na široku saradnju počevši od boraca u četama pa do komandira, komandanata i komesara. Kruna ovog što se htjelo reći pisanom riječi u ovom članku završava slijedećim tekstom:

»U sukobu dvaju načela, naroda i fašizma rodio se veliki i krvavi rat. Jasno je, pobjeda je na strani naroda. Da bismo doprinijeli što skorijoj i što potpunijoj pobjedi naroda pokrećemo naš list«.

Koliko se sjećam, u uredništvu lista bili su komesar i zamjenik komesara brigade kao i svi članovi politodjela. Članci koji su pisani, pa i ovaj, redakcijski zajednički su prihvaćeni od strane svih članova redakcije.

Nemam namjeru da detaljnije objašnjavam sve šta je u prvom broju napisano, ali mogu tvrditi da je već prvim izlaskom data približna struktura njegova sadržaja i za buduće brojeve. Težilo se da se napiše što više priloga, da članci budu kratki i sažeti, da budu sadržajni, da opisuju život i događaje onakvi kakvi su i koji su značajni za brigadu a imaju vaspitni karakter.

U ovom, prvom broju, pisali su Blažo Đuričić, Avdo Čuk, Hajro Kapetanović, Redžo Terzić, Jan Marek i još neki drugovi. Mislim da za prvi broj nije moglo ni da bude više saradnika obzirom na uslove i prilike pod kojima se ovaj list stvarao. Zato je normalo, da je najveći broj članaka napisan od članova štaba brigade i politodjela. Napisani su još slijedeći članci: »VIII KNOUB«, »Naš boravak u Krajini« (misli se na Cazinsku krajinu), »Borba na Lastvama«, »Razvijajmo udarničko takmičenje«, »Pjesma rijeke Une« (Branko Čopić), »Njemačka propada« i »Prva smotra«. Pored ovih članaka bili su prilozi: »Cr-tice iz Krajine«, »Slike iz Podgrmeča«, »Pobro Ahmet i pobro Mića«. »Drugarica Radojka« i »Na Paležu«.

U listu je dato pored crteža na naslovnoj strani, još aktuelnih 8 crteža vezanih za sadržaj teksta pojedinih članaka. Tako nakon završetka članka »VIII KNOUB« dat je crtež boraca partizana i partizanki koji se u jednoj šumi sa puškom na gotovs i isturenim bajonetama spremaju na juriš na neprijatelja. U »Borbi na Lastvama« dat je opet crtež naših boraca koji iz raznih pozicija pucaju na neprijatelja koji bježi.

Čovjek danas kad čita te članke dobije sliku zastavljenog vremena i sjećanja naviru kako smo se mi borili u ono doba, u zimu decembra 1942. i januara, februara i marta 1943. godine. Bez ikakvog uljepšavanja ili potejenjivanja a i bez okolišavanja, reklo se otvoreno i

iznijelo pred borce brigade mnogo toga, što nam je bilo dobro ali isto tako i ono što nam nije valjalo. I kogod bi pročitao ovaj naš list, ne može a da ne bude uzbuđen, jer ga on podsjeća na teška ali draga vremena kada smo bili zajedno, kada smo zajedno ratovali, djelili dobro i zlo, zajedno drugovali i pjevali pjesme te i u najtežim situacijama zbijali šale na svoj i tuđi račun.

U svim situacijama koje su nas pratile nije se ništa zaboravljalo, pa ni pisana riječ. Oni koji nisu znali pismo — junački su učili da pišu i sriču prva slova abecede. Znalo se u čitavoj brigadi da sai za samo 5 mjeseci od formiranja brigade 75% nepismenih naučili čitati i pisati. To je velika pobjeda čitave brigade. To je ujedno bilo i stvaranje uslova da naš list čita svaki borac i to sam a ne da mu neki drugi čita a on samo sluša.

Napisala bih još da sada kada vidim naš prvi broj »Borca sa Une« osjećam posebno zadovoljstvo da sam mojim skromnim prilogom doprinijela njegovom izdavanju. Stvarali smo ga u toku najteže neprijateljske ofanzive. Još dok smo bili na Oštrelju, više od pola sadržaja bilo je otkucano i redigovano. Sa tim tekstom prošli smo Šator i nosili ga u našim torbama. U Luči Palanci završila sam kucanje lista negdje 22. marta 1943. godine. Sutradan smo drug Jan Marek i za izvukli čitav tekst na šapirograf. List je bio gotov za otpremu u bataljone i prateću četu 24. marta 1943. godine. Koliko se sjećam list je štampan u tiražu od oko desetak primjeraka. Nisam sigurna da li je ovaj podatak tačan. Ali znam da je u svakom bataljonu bilo bar po 2 komada »Borca sa Une«.

Brigadu sam napustila odlazeći na drugu dužnost septembra 1943. godine. Do tog vremena nije bio izišao drugi broj lista. Drugovi koji su ostali u brigadi sigurno su se trudili da pisana riječ među našim borcima bude uvijek prisutna.

BERKA KAPETANOVIĆ

ŠATOR PLANINA VIDENA OČIMA RANJENIKA

Od Peulja, gdje su prikupljeni ranjenici, poslije kraćeg odmora krenulo se prema Međugorju, na Sator-planini. Uzbrdica, snijeg i vjetar. Teško je zdravima, a kako je onima koji su još i ranjenike nosili. Penjalo se stopu po stopu. Prtina isprovaljivana, konji padaju, starci iznemogli, sjede pokraj prtine, ranjenici padaju sa nosila, jer padaju i oni koji nose ranjenike. Još se nađe snage da se i ranjenik izvuče i ponovo nosi dalje. Omladinke pokazuju crna ramena od nošenja ranjenika. Borci preuzimaju nosila od omladine i tako smjena teče dodajući jedni drugima, sve do Međugorja. — Preuzmite druga-riće ova nosila, vidite da je ova smjena iznemogla, reče Ivanka Perковиć, politički radnik iz Bihaća. Sama uze jedan kraj nosila. Hvataju se za nosila i drugovi borci: Dušan Pepić, Luka Bojić, Lazo Puvača, Kajo Pešić, Bećo Muranović, Niko Majić i drugi. Stižemo na Međugorje. Snijeg zamrzao. Vjetar, oluja i hladnoća u kosti se zavlauče. Ranjenici se drže za nosila da ih vjetar ne odnese. Ne smiju ni reći da im je zima i ako im zubi cvokoću. I ako su natčovječanski napori u spasavanju i nošenju ranjenika i ako borci i omladina čine sve što mogu, u srcu ranjenika; postoji zebnja ili sumnja da mogu u nekom okršaju ili borbi ostati iza svoje vojske i omladine. Zato, osim rana, trpi i zimu i padanja sa nosila — ne jauče od nanesenih bolova i povreda rana.

Stižemo na Međugorje. Ranjenike i nejaku djecu smještamo u kolibe — bačije, koliko ih tu može stati. Neke na snijeg jer nema mjesta u kolibama. Vatre se lože. Neko viče da se ne smije, ali one ipak gore i vrlo brzo upadaju u dubinu snijega. Mene su spustili na snijeg pokraj vatre. I ako je vatra u dubini, dolazi toplota. Sprema se večera. Dušan Pepić negdje je našao ovčiju kožu i stavio je pod moja nosila da mi bude toplije. Neki drugovi stoje, tapkaju po snijegu jer im je hladno. Vidim komandanta brigade Hamdiju, stoji sa nekim drugovima, razgovaraju. Prema pokretima tijela vidim da je razgovor mučan. Prepoznajem Hajru Kapetanovića u toj grupi. Rukama pokazuje neke (vjerovatno) pravce kuda bi se krenulo. Upoznao sam ga još u Jasenici na onom

kursu 1942. godine. Tamo je držao predavanja. Odjednom se začu borba. Nije dugo trajala. Ouje se naređenje:

— Brzo sa ranjenicima, ovamo! ! Ponesoše nas malo uzbrdo, pa onda nizbrdo. Borba postaje sve jača i bliža.

— Stoj. Spuštaj ranjenike dolje! — Nastavlja se žestoka borba. Drveće puca. Cjepaju se grane. Meci rikošetiraju i prave zastrašujuće zvuke. Ležimo na nosilima, a nosila na snijegu. Zima nam je, ali je još veća zima u srcu. Razmišljamo, hoće li se naši probiti. Hoće li nam napraviti prolaz. Odjednom, naređenje:

— Brzo ponesite ranjenike naprijed! Omladina i borci hvataju nosila i brzim pokretom kreću niz brdo. Opet se kolona zaustavlja, jer neko više:

— Stojte! Brzo vraćajte ranjenike nazad. Brzo, brzo! !

— Okreće se kolona nazad i brzo uzbrdo. Opet naređenje da se stane. Nosila idu zemlji (snijegu) čim se stane. Malo duže stojimo. Sve je hladnije. Bolničarke nas utopljavaju. Pritežu oko nas čebad. Savka ide od jednog do drugog i pita:

— »Je li ti hladno?«

Tu je bila i Marija Opačić, bolničarka iz 7. banijske. Zima je sve jača, ali ranjenici svi čute i niko ne jauče. Misli sve najgore. Čuje se naređenje:

— Nosite ranjenike nazad!

Borci i omladina dižu nosila i kreću prema kolibama — bačijama. Svi čute, niko ništa ne govori. Smještaju nas u kolibe. Neko se prepare. Neće iz kolibe, više i ja sam ranjenik. Ležimo na nosilima i mislimo, šta ćemo sad. Da li će naši borci napraviti brešu (prolaz) za ranjenike. Iako je umor svakom na licu, niko ne spava. Razmišlja se šta će sutra biti. Nijemci i četnici su blizu nas. Sprečili nam prolaz prema selu Popovićima.

Počelo je svanjivati. Prva noć na Šatoru je prošla i svaki čas se nadamo napadu Nijemaca. Znamo da su naši borci na položajima oko nas, ali nam je uvijek u glavi sinoćna borba i naš neuspjeh. Da li će tako i danas hiti? To su naše ranjeničke strepnje. Možemo i danas poći, pa se ne probiti. A šta će onda biti? Bolničarke nam donose vodu i pomažu da lakše prebrodimo naše bolove. Dan polako prolazi, ponekad neki avion prođe. Narod, omladina, borci zaviruju u kolibu, pogledaju nas malo

i idu dalje. Iz tih pogleda vidimo neku apatiju, očajanje i nešto što ne sluti na dobro. U nas se zavlači neki strah i pomisao da bismo mogli ostati na Šatoru. Neki ranjenici počeli su glasno razmišljati o tom svom osjećanju.

— Nemoj družo da plašiš ranjenike svojim razmišljanjem. Zar ne čuješ kako se vani vrše pripreme za pokret — kaže drugarica Savka Batas.

I stvarno, nije puno prošlo a naišao je jedan od drugova rukovodilaca i rekao da se pripreme ranjenici za pokret. Bilo nam je drago i ujedno smo strepili šta će se desiti. Prilazila je omladina i borci koji će nas nositi. Iznijeli su nas ispred kolibe i poredali u kolonu. Oko nas stoje borci i omladina, pomješano. Razgledam sa nosila, spuštenih na snijeg, i vidim dosta poznatih drugova: Dušana Pepića, Trivu Korača, Razu Kovačević (Raziju — kako smo je mi zvali), Alu, Niku Majića, Jovicu, Kostu Pilipovića Gahna, Torbicu, Puvaču, drugarice Borjan i Milku. Odjednom pokret. Kolona sa ranjenicima ponovo krenu, čini mi se opet u istom pravcu. Još je dan, vidi se. Kolona stade. Spuštaju nas na snijeg. Sa strane, blizu nas, stoji grupa rukovodilaca. Među njima je i komandant Hamdija. Rekao sam Dušanu da zamoli Hamdiju samo minut da priđe. Hamdija je prišao i otvoreno sam mu rekao naše strahovanje i ranjeničko razmišljanje, ali Hamdija nas je ohrabrio riječima: »Ne bojte se, dok smo mi uz vas. Vidite da činimo ogromne napore čitavo vrijeme i da vas ne ostavljamo nigdje. Ni sada vas nećemo ostaviti«. Malo smo se smirili, a zatim je kolona ponovo krenula niz brdo prema selu Popovićima. Već se smrklo. Odjednom, žestok sudar boraca sa neprijateljem. Borba se razvija sve žešćom vatrom. U koloni ranjenika sve je tiho i mirno, ali čuje se jauk ispred nas u borbenom redu i sa lijeve strane. Neko strašno zapomaže, više: »Drugovi spasavajte«. Meci fijuču oko nas, ali nikog od ranjenika ne pogađa. Borba se ne stišava. Naređuje se brzi pokret sa ranjenicima. Naprijed! ! Sto brže naprijed, da nam ne zatvore prolaz. Naši su nam napravili prolaz. Požurimo i kolona kreće, koliko je to moguće brže. Ide se po snijegu, ali se često propada. Ranjenici padaju sa nosila. Trče da pristignu kolonu.

Opet zastoj, pa pokret ponovo, sve do u neko doba noći. I na kraju ču se zapovijed:

»Nazad! Nazad!«

Borba i dalje traje, meci fijuču, drveće se cijepa, ali drugovi ne ostavljaju ranjenike. Brzim pokretom izvlače nas iz okršaja, pa opet zastoj. Čekamo daljni razvoj borbe, ali ona ne jenjava. Nailazi Vojo Stanarević (zamjenik komesara bataljona) i naređuje da ranjenike ponesu za njim, samo što brže, ali udesno od prvobitnog pravca. Nismo prešli ni nekoliko stotina metara, ispred nas se razvi strašna borba. Neko iz sveg glasa viče: »Joj majko moja«. Nije daleko od nas, ali to je tamo, gdje se borba vodi. Kolona je zastala. Vojo se vraća i opet viče: — Ranjenike za mnom! — Više i ne znamo u kom pravcu nas nose, ali idemo za Vojom. Opet zastoj, pa pokret i tako redom, dok ne izbismo ponovo na Međugorje, kod istih koliba. Spuštaju ranjenike na snijeg i čeka se dalje naređenje:

»Unesite ranjenike u kolibe, da im nije zima«.

Borci i omladina nas unose, redaju jednog do drugog. Čekamo šta će dalje biti. Sada je među ranjenicima nastalo komešanje i javno izražavanje sumnje da više ne mogu biti spaseni, da se više nema kuda. Negdje oko pola noći uđe neko od drugova u kolibu kod nas i reče:

»Drugovi pokret je. Ko može neka ide, ko ne može, taj će ostati«.

Za kratko nastaje tajac, a onda psovka, zapomaganje. Uđoše dva druga i povedoše jednu drugaricu. Neki drugovi su počeli da se dižu i sami izlaze van. Među nama ima i novih ranjenika, od ovog proboja noćas. U kolibi puče puška i jedan drug se ubi. Neke bolničarke ostaju sa nama. Neće da idu i ako znaju da je neprijatelj blizu i da će, čim svane, stići među nas. Dosta je drugova ranjenika otišlo. Ipak još nas ima oko trideset u kolibi. Tu je Stevan Blanuša komandir čete, ranjen kroz grudi puščanim metkom na položaju više Drvara — Kamenice, Trivo Pašić delegat u pratećoj četi brigade, ranjen u nogu (prebijena butna kost lijeve noge) na položaju iznad bastaških dolova kod Drvara, Simuka Galonja vodnik voda, ranjen na položaju iznad Kamenice kod Drvara, Luka Bojić ranjen na Šatoru — borac, Lazo Puhača,

ranjen na Šatoru, Trivo Korać delegat, ranjen na Šatoru, Mile Karanović desetar, ranjen na Šatoru. Ima još dosta drugova kojih se sjećam, ali sam imena zaboravio.

I druga je noć na Sator-planini prošla. Osvanuli smo živi, a što će dalje biti? Vidjet će se. Drugarica bolničarka izašla je da nam donese snijega, te da ga stopi i dađe nam malo vode. Čim je izašla, odmah je i utrčala govoreći:

»Drugovi evo Švaba«!

Samo što je izgovorila, Nijemac je nogom otvorio vrata. Bili su to »naši Jugosloveni«, a ne Švabe. Govore naš jezik i u mrkoj uniformi. Jedan od njih ima neki čin. Taj sa činom kaže:

»Izlazite napolje, van iz kolibe«!

Svak čuti.

»Izlazite napolje — ponavlja.

»Ne možemo, mi smo ranjenici«, reče Trivo Korać.

Nastade, zakratko, tišina. Jedan od tih legionara spušta puškomitraljez i kaže:

»Neka ih tu, ja ću sa puškomitraljezom pobiti ih tu i sve je isto«.

Drugi je rekao:

»Nemoj da trošiš municiju. Donijet ću sijena, pa ćemo zapaliti kolibu, šta ćemo za tu đubrad trošiti municiju«.

Mi ranjenici samo čutimo.

»Bacajte oružje, ko šta ima« — reče legionar stojeći na vratima i pored njega onaj sa puškomitraljezom.

Jedan od drugova bacio je pušku pred vrata i još nekoliko drugova baciše opasače i više niko ništa.

»Zar više nemate oružja«?

U tom momentu pride neki njihov oficir i naredi im da idu u kolonu, jer kolona legionara prelazi upravo od s. Popovića i ide u pravcu kojim smo mi došli.

— »Pa evo ovdje živih bandita« — reče legionar.

— »Neka ih« — kaže oficir — »pokrepaće od ove zime, brzo u stroj!«

Legionar stavi puškomitraljez na rame i svi krenuše pravo u kolonu. Nisu ni onu pušku uzeli, niti opasače. Sve je ostalo, a oni su otišli.

Čim su zamakli od nas dalje u šumu Trivo Korać reče:

»Drugovi, sada ko može bilo čim da se kreće, bar na rukama i nogama, krenimo, jer drugi talas, koji ide iza ovoga, ti će sve pobiti na što naiđu. Ja idem, pa ko može za mnom.«

I dosta je drugova otišlo sa Trivom, bar desetak. Ja se dobro sjećam, da je sa njim otišao i Luka Bojić iz mog sela. Vjerujem da se i Trivo sjeća nekih, koje je odveo, drugim riječima, spasio.

I upravo, kako je Trivo Korać i rekao, poslije nekoliko sati naišla je druga kolona, koja je postreljala ranjenike. O tom strijeljanju ranjenika (a bilo nas je, poslije odlaska Trive Korača i grupe drugova sa njime, oko dvadeset i nekoliko) teško je pisati.

To je Šator, gledan očima ranjenika, koji su nošeni sve do tog kobnog mjesta i koji su tu ostavili svoje kosti kao nadahnuće našim pokoljenjima kako se treba boriti za svoju domovinu.

TRIVO PAŠIĆ

ZADNJE VIĐENJE MARTA 1943.

Već od Otoke, Krupe i Bihaća vodimo borbe sa neprijateljem. Ofanziva je u punom jeku. Naša — Osma krajiška brigada — vodi upornu borbu za svaku stopu oslobođene teritorije i time pomaže izvršenje zadatka glavne operativne grupe, koja na čelu sa drugom Titom kreće u pravcu Neretve.

Iz dana u dan pokret i borba. Poslije danonoćnih borbi, dosta neprespavanih noći — da je taj pokret bar u neki zaseok, u neko selo gdje bi se malo odmorili. Ne, mi krećemo na Šator planinu u susret još većim iskušenjima.

Stajao sam pored svog bataljona. Pored nas su prolazile druge jedinice. Sa drugovima svoga bataljona prošla je i drugarica Raza — omladinski radnik u bataljonu. Samo smo se pozdravili jer nije bilo dovoljno vremena. To je bilo naše zadnje viđenje. I ona kreće na Šator.

Nisam tada pretpostavio da se zadnji put sa njom pozdravljam, ali radi nekog čudnog predosjećaja, brzo su mi kroz glavu prolazile misli vezane za nju kao skokjevu, još pre odlaska u partizane. Sjetio sam se sa koliko je mržnje u srcu i očima govorila o ustašama, o tim ljudskim zvjerima. Svega 16 i 17 godina imala je kada su je prvi put zatvorili u tzv. »crnu kuću« u Bihaću. Ni traga od nekog straha, od nekog očajanja. Koliko su je puta hapsili, ali od nje nikad ni riječi nisu mogli doznati. I sad, ozbiljna, čvrsta koraka gazi sa svojim drugovima, uverena da će se opet vratiti u Bihać i nastaviti rad sa omladinom na ponovno oslobođenoj teritoriji.

Šator!! Sneg je do pojasa. Nemamo nikakvog zaklona. Tek, malo podalje nekoliko pojata u kojima je smješten dio ranjenika. Ali pojata je bilo premalo i za ranjene drugove na nosilima, nisu one mogle da prime ni »tifu-sare«, a kamoli ranjenike koji su se još nekako mogli držati na nogama. Zar su smjeli zdravi ljudi da ovdje traže sklonište?

Spuštala se noć, stišavao se vjetar, a ledena studen prodirala je do kostiju. Planule su prve vatre. Najprije za ranjenike, oko pojata, zatim i po cijeloj šumi. Sto je postajalo mračnije to je vatra bila sjajnija. Činilo se da je toplije. Bezbrojne gomile boraca i naroda okupljale su se oko ervenožutih plamenih jezika. Pokušavali su da se zagriju, ali — zagrijevale su se samo oči. Slika se naglo mijenjala. Izgledalo je kao kad vatra bukti iz zemlje. Pod vatrom otapao se snijeg, te su one nestajale u snežnim »bunarima«. Tek tada smo vidjeli koliko je snijeg debeo i zašto vatra propada 2—3 metra u zemlju. Tako je prošao prvi dan, pa i slijedeća noć. Pojedini vodovi i čete šalju se na smenu — na položaj, a ostali se »odmaraju« ovdje u snijegu. Koliko ćemo ostati ovdje, to od nas niko ne zna. Nikakve panike. Ljudi teško, ali spokojno čekaju naredbu za pokret ili borbu. Ali se ovako dugo ne može ostati.

Naredba za pokret. Neprijatelj je već oko nas. Stigao je i na Šator. Tiho, užurbano, vrše se poslednje pripreme za pokret i borbu.

Četvrti bataljon Osme krajiške brigade, u kome je i Raza, dobio je zadatak da napadne neprijatelja, da na-

pravi brešu kroz koju će proći ostale jedinice i ostatak naše komore. Situacija nimalo laka. Poslije tolikog vremena provedenog na Šatoru, u snijegu, sa minimalnim sledovanjem hrane, nemaspavani — naši su borci trebali primiti borbu sa odmornim i brojno daleko jačim i bolje naoružanim neprijateljem. AH, proći moramo, neprijatelj nas ne smije uništiti. U svakom od nas ta je misao strujala kroz glavu. I zaista, saznanje da nesmijemo klonuti duhom, da moramo izaći iz takve situacije, da izlaz ipak postoji — davalo nam je snage da izdržimo.

Borba je počela. Dobio sam zadatak da sa četom krenem na desno krilo 4. bataljona. Tek što smo sa staze, iz glavne kolone, krenuli udesno — dublje u šumu, čuli smo komandanta 4. bataljona, koji se nalazio tu negdje blizu, ali kojeg nismo mogli vidjeti: »... Brza paljba ... levo krilo zavi...!« Nastala je paklena paljba. Neprijatelj je po svaku cijenu htio da ne dozvoli proboj. — Glavna kolona krenula je potom u suprotnom pravcu — prema selu Rore. Četvrti bataljon ostao je u borbi — kao zaštitnica.

Nije bilo lako da bataljon izvrši zadatak. Trebalo je hitno, gazeći dubok snijeg, prenijeti naređenje komandanta bataljona četi na lijevom krilu. Od dejstva ove čete zavisio je uspjeh. Međutim, svaki kurir koji bi pošao da izvrši ovaj zadatak mogao je da izgubi vezu sa jedinicom i da vrlo lako upadne u četničku klopku. Svud šu bili oko nas. Ko će da izvrši zadatak kurira i da prenese naređenje komandanta? Naređenje nije trebalo ponoviti. Skočila je Raza i ako to od nje niko nije zatrtjevao.

Od zaglušnog dejstva mitraljeza, pušaka, ručnih bombi, ništa se drugo nije moglo čuti. Na momente, reklo bi se, vatra utiša, kao da se priprema neki novi nalet. Ništa se drugo i ne vidi nego vatra iz oružja. Već malo dalje od streljačkog stroja potpuna tama. Šuma je. Izgleda nam da se neki četnici ubačeni nalaze i iza leđa. Nemci preko njih pokušavaju unijeti zabunu u naše redove, da nas dezorijentišu.

Raza se nije kolebala. Šta li je tad sve kroz njenu glavu prošlo, čega se je sve sjetila. Misli tad neverovatnom brzinom naviru u glavu. Obično su te misli ispre-

kidane, nema se vremena za neku dublju analizu situacije. Čovjeka tad obično nosi i upućuje instinkt vojnika. Ali Raza nije iskusan vojnik. Ona je vojnik revolucije, ali bez dovoljno iskustva sa puškom o ramenu. Ona nije davno došla u bataljon. Trebalo je tek da se uči kako se prilazi neprijatelju, kako ga treba iznenaditi, kako ga uništiti, a istovremeno sebe sačuvati. Nju bi drugovi naučili tome, ali eto, nisu imali vremena. Umjesto svega toga ona je samo imala žarku želju da izvrši zadatak. Drugovi je nisu mogli zadržati. Krenula je na levo krilo bataljona. Dubok snijeg ne dozvoljava brzo kretanje. Upade u neku rupu i posrnu. Ispade joj i puška. Brzo je podiže i ponovo skoči. Nekoliko je puta posrtaia, krenući se uz streljački stroj. Bila je blizu cilja. Ali tad!!

Nije se čuo njen jauk. Možda nije ni jauknula, nego samo stisnula zube, ili ako jeste — niko je nije mogao čuti. Borac ju je vidio da je pala, u prvi mah je pomislio da je samo uslijed dubokog snijega i iscrpljenosti, opet posrнула. Podići će se i opet će krenuti — mislio je. Ne diže se. Tražila je pomoć. Malo zatim borci su je iznijeli nekoliko koraka iza streljačkog stroja. Rafal njemačkog mitraljeza sasekao joj je obadvije noge. Još je živa, čak reklo bi se da je toliko i ne boli. Stiska zube, ali šuti. Tek ponekad jaukne, kao da hoće reći: — boli me, ali evo vidite — junak sam. Svima je jasno bilo, a i njoj samoj da ne može ostati živa. Još jedan borac revolucije izgubio je život u borbi protiv mrskih neprijatelja.

IZUDIN ČAUŠEVIĆ

IZLAZAK IZ ZALEĐENE PLANINE

Bio sam borac 2. čete 1. bataljona 8. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Komandir čete bio je tada Stevan Blanuša, komesar čete Mišo Puvača, pomoćnik komesara čete Nikola Dotlić, zvani »Popić«, zamjenik komandira čete Milan Jeličić. Komandir voda bio je Kaja Krljić iz sela Lipe kod Bihaća.

U 4. neprijateljskoj ofanzivi odstupali smo prema Grmeču i preko Grmeča u pravcu Krnjeuše, Lastve, Bosanskog Petrovca, Drvara. U borbama kod Lastve ubili smo oko 17 Nijemaca. Zaplijenjeno oružje dobili su stariji po uzrastu i iskusniji borci. Kako su cipele ubijenih njemačkih vojnika bile nepodobne za većinu odraslih krajiških partizana, kiako sam bio četrnaestogodišnjak to su mi sve zaplijenjene cipele odgovarale, pa sam dobio dva para. Jedne sam odmah obuio, a jedne dao mom ratnom drugu i prijatelju Majkiću Draganu iz Majkić Japre iz Podgrmeča.

Prvi bataljon i moja 2. četa povlačili su se ispred Nijemaca ka Bosanskom Petrovcu i pravcu planine Oštrelj i ka Drvaru. Na planini Oštrelj po dubokom snijegu zadržali smo se jedan dan i dvije noći. Moj vod je dobio zadatak da se vrati sa planine Oštrelj prema Medenom polju. Usred noći na ovom putu sreli smo se oči u oči sa Nijemcima alpinistima i njihovim obučanim psima. Pucali su na nas i mi na njih, ali bezuspješno po obadvi-je strane. Razvijanje u strelce zbog dubokog snijega nije bilo izvodljivo. Dalje nijesmo mogli, pa smo se vratili na Oštrelj.

Gladni, žedni, iscrpljeni, premoreni, neispavani i izmučeni vratili smo se u našu četvu, naložili vatru i zaspali. U snu sam stavio noge sa njemačkim cipelama u vatru i kako sam tvrdo spavao cipele su se istopile i izgorjele na nogama. Kada sam u snu osjetio bol, probudio sam se i tada sam vidio da su se cipele pretvorile u običnu pjenu, a noge nagorjele, te sam sve zbacio sa nogu i ostao potpuno bos. Narednog dana nastavili smo dalje povlačenje u pravcu sela Grvljivica. Tu smo dobili po jedan ražano-zobeni kruh i rečeno nam je da ga čuvamo da nam traje što duže. Kada, smo stigli iznad sela Crvljivice, ponovo smo se sukobili sa Nijemcima. Tukli su nas artiljerijskom vatrom. Poslije ove borbe povlačili smo se u pravcu sela Mrđe, a zatim se u ranim večernjim časovima prebacili preko ceste Drvar, Mrđe, Prekaja, Glamuč, preko mesta Tukovi za Podiđe i Vidovo selo. U borbama oko Tukova bio je teško ranjen komandir čete Stevan Blanuša.

Na Šator-planini od 1. do 3. marta 1943. odvijala se jedna od najvećih drama na borbenom putu 8. brigade i ostalih jedinica koje su se tu zatekle. Tu imam u vidu da se na Šator-planini u izuzetno teškim uslovima našla u jakom obruču omladina, narod, žene, djeca, starci, **partizani** više brigada dio štaba 1. bosanskog korpusa. Zadnje noći boravka na Šator-planini, kada je donošena odluka o proboju iz neprijateljskog obruča, 1. bataljon sa dvije čete (2. i 3.) dobio je zadatak da se probija u pravcu sela Poljice, Crni Vrh. U toku noći za vrijeme proboja ubačeni četnik napao je sa leđa komesara mog bataljona Ratka Novakovića i pokušao da ubije. Komesar bataljona je uz pomoć ostalih boraca likvidirao ovog četnika. U ranu zoru 4. marta 1943. probili smo se kroz neprijateljski obruč u selu Poljicima za Crni Vrh.

NIKOLA UZELAC

PROMRZLA CETA

Prva akcija 8. brigade poslije borbe na Šatoru bila je napad na Srpsku Jasenicu. Druga četa 4. bataljona u toj akciji dobila je zadatak da postavi zasjedu na najvjerovatnijem pravcu povlačenja neprijatelja prema Čardaku i Bosanskoj Krupi. Na zadatak smo došli iz sela Donje Suvaje oko 21,00 časova 16. marta. Cijelim putem do mjesta zasjede pratila nas je kiša sa susnježicom. Na položaj zasjede stigli smo potpuno mokri oko 22,00 časova. Zasjedu smo postavili na blagoj padini prema Srpskoj Jasenici.

Napad na neprijateljsko uporište počeo je u 22,00 časa i trajao je do oko 03,00 časa 17. marta. Za to vrijeme kišu i susnježicu zamjenio je snijeg koji je bukvalno počeo da sipa. Borci čete mokri do kože ležali su na vlažnoj zemlji ne mičući se jer je vatra iz Srpske Jasenice tukla i po položaju naše zasjede. Kako su zalegh u zasjedu borci se više nisu podizali. Za 5 sati ležanja

snijeg se topio na tijelima boraca ali i pored toga smo bili svi potpuno pokriveni njime.

Kako napad brigade nije uspio naredeno je da se i naša zaseda povuče u selo Donju Suvaju. Komandir čete je naredio povlačenje, ali na to naređenje niko nije mogao reagovati i pokrenuti nogu ili ruku. Četa je bila promrzla. Dugo smo pokušavali izvršiti naređenje. Prvo su se uspeli pokrenuti i podići na noge najsnažniji borci, a onda su oni pomagali drugima. Četi je bilo potrebno oko sat vremena da bude sposobna za pokret sa položaja.

MEHO OMERHODŽIĆ H

SJECANJA NA ČETVRTU I SEDMU OFANZIVU

Može se sasvim sigurno reći da je to bila brigada bratstva i jedinstva, sastavljena od Srba, Hrvata, Muslimana, pa i pripadnika nekih drugih narodnosti. Pretežno su je sačinjavali borci sa područja opština Bihać, Bosanska Krupa i dijelom sa ostalih krajiških komuna. Iako je brigada po nacionalnom sastavu bila heterogena, drugarstvo je bilo izvanredno. Borci i rukovodioci međusobno su se voljeli i poštovali kao braća. Nikakva razlika u međusobnim odnosima boraca uopšte se nije primjećivala, bez obzira na nacionalnu i socijalnu pripadnost. U svakoj, pa i najtežoj prilici jedan drugom pritali bi u pomoć.

Rukovodioci (uglavnom komunisti i skojevci) bili su veoma pravični. To drugarstvo i pravičnost rukovodećih drugova podsticalo je borce na hrabrost i borbenost, te da izdrže i najteže napore u danonoćnim borbama i napornim marševima. Uz sve to treba reći da je moral boraca i rukovodilaca bio na zavidnoj visini. U jedinici brigade, kao što je inače poznato njenim borcima, stalno se čula pjesma. Pjevalo se i pri polasku u borbu

i poslije povratka iz borbe, na maršu, na časovima odмора. U tim pjesmama, te narodnim kolima (igramama) i veseljima sa našim -borcima učestvovala je i omladina i ostali narod svagdje gdje smo se god zadržavali i kuda smo prolazili.

Sve to bodrilo je nas borce da do konačne pobjede izdržimo velike napore i danonoćne borbe.

U mojoj četi i bataljonu, kao i ostalim bataljonima brigade, bio je izvjestan broj nas mladića sa 15, 16 i 17 godina života za koje su pomenuti naponi bili izuzetno teški. Iskreni drugarski odnosi među borcima i pravilan ljudski i humani odnos rukovodećih drugova, njihovo hrabro držanje, nas, te nejake mladiće stimulisalo je da izdržimo.

Uz stalno razvijanje drugarstva među borcima, rukovodeći drugovi u našim jedinicama su stalno na idejno-političkim časovima i u svakoj drugoj prilici, kod njih razvijali osjećaj pravilnog odnosa prema narodu, što je imalo velikog značaja za našu oslobodilačku borbu uopšte. Baš zbog toga narod je neograničeno volio našu narodnu vojsku kao svoje prave oslobodioce i stoga smo bili rado dočekivani kod naroda. Za borce i naše jedinice narod je sa zadovoljstvom davao hranu i odjevne predmete.

Treba napomenuti da je taj pravilan odnos i držanje naših boraca prema narodu prilikom dolaska u pojedine krajeve, koji su do tada pretežno bili na strani neprijatelja, imao toliki uticaj, da je ubrzo zauzimao pravilan odnos prema našoj vojsci i sve više ju je smatrao svojom vojskom, što je za nas bilo veoma značajno.

Ne mogu a da nešto ne kažem o 4. bataljonu i mojoj 3. četi. Naime, poznato je da je 4. bataljon bio među najboljim bataljonima u brigadi. Pored dobrog sastava boraca i rukovodilaca, mislim da je tome doprinijelo uspješno i hrabro rukovođenje komandanta bataljona Uroša Vujanovića, junaka sa Kozare (poginuo u borbama kod Prijedora u proljeće 1944. godine), kao i njegovog nasljednika Vasana Đakovića, rodum iz Slabinje kod Bosanske Dubice. Pod njihovim rukovodstvom bataljon je postizao izvanredne borbene rezultate uz male žrtve. Oni

su znali vojnički ocijeniti situaciju kada treba boj biti do kraja i kada jurišati na neprijatelja.

Ukratko ću opisati neke pojedinosti, iako možda nisu najvažnije, iz bogatog borbenog puta pomenute čete. Naime, osjećao sam, a to su i drugi borci osjećali, strah da padnemo ranjeni neprijatelju u ruke. Međutim, komandir čete Janko nije dozvoljavao ni mrtav borac da padne neprijatelju u ruke. To, pored ostalih pokazuje i sljedeći primjer; — jednom prilikom rano izjutra, kada smo bili u zasjedi kraj pruge Prijedor — Banjaluka, čekali smo neprijateljski blindirani voz. Iznenada sa leđa napali su nas četnici i naša četa je bila prinuđena na povlačenje. Međutim, komandir Došenović je energično komandovao: »Četa u protivnapad — moramo izvući dvojicu poginulih drugova«. Izvršili smo jak protivudar i prisilili četnike na povlačenje, te tako izvukli poginule drugove Vasu Praštala, komesara čete i Jandru Jurić, delegata voda, inače rodom iz Zegara kod Bihaća. Ovaj primjer je na mene, kao i ostale borce, ostavio snažan utisak, jer smo se i ovom prilikom osvjedočili da komandir čete ne dozvoljava da ni poginuli naš borac ne smije pasti neprijatelju u ruke. To je ulijevalo još veći borbeni moral i pouzdanje naših boraca.

Komandant bataljona Uroš Vujanović cijenio je Janka kao dobrog i hrabrog komandira čete. O našoj 3. četi pohvalno se izražavao i komesar bataljona Mahmut Ibrahimpašić Mašo, narodni heroj (kasnije otišao za komesara 5. krajiške kozaračke brigade i poginuo na padinama Avale oktobra 1944. godine). Naime, u dva navrata pri povratku čete sa izvršenja borbenih zadataka i njenog nailaska u koloni lično sam slušao kada je Mašo sa ponosom izgovarao ove riječi: »Evo treće proleterske«. To je bilo Mašino priznanje četi zbog njene borbenosti i uspješnog izvršavanja brojnih borbenih zadataka.

Četa je doista imala dobar sastav boraca i rukovodećeg kadra. Njen komesar Đukan Matijević, rodom iz Doljana — Bihać, uspješno je znao razvijati drugarske odnose i svjesnu disciplinu među borcima u četi. Slične ljudske kvalitete imali su i Đukanovi nasljednici (komesari čete) Vaso Praštalo i Luka Grbić, rodom iz Račića — Bihać.

U četi su se svojom hrabrošću i borbenošću naročito isticali Dušan (Vajana) Pašić, Dušan (Vlade) Pašić, obojica rodom sa Grabeža — Bihać, zatim Sava Lakić iz Kamenice — Bihać, Luka Bojić iz Hrgara — Bihać, poginuo pri oslobodenju Karlovca, Bogdan (Boška Kovačević, rodom iz Gorjevaca — Bihać, mitraljezac i desetar u četi, poginuo pri oslobodenju Karlovca 1945. godine kao obavještajni oficir 3. bataljona, Ale Kulenović iz Ripča — Bihać, poginuo kod Prijedora, Đuro (Nikole) Trtica iz Radića — Bosanska Krupa i mnogi drugi. Treba napomenuti da je Dušan (Vajana) Pašić, kao hrabri omladinac iz milja u četi i bataljonu nazivan sa »Mali Pašić«. Zbog izvanredne hrabrosti i borbenosti njemu je prvom u brigadi dodjeljen Orden za hrabrost kod Zenice u jesen 1944. godine.

Kao što je poznato, mnogo je bilo teških časova u čestim borbama i napornim marševima, ali najteže sam doživljavao pogibije drugova. Pored već navedenih i mnogo drugih koje nisam pomenuo, navešću još samo jedan slučaj pogibije dvojice omladinaca.

Početkom 1944. četa je bila na položaju u selu Miljakovci kod Prijedora. Prije zore neprijatelj je sa jačim snagama napao položaje našeg bataljona. Prvo se sukobio sa patrolom naše čete, koja je bila isturena ispred položaja čete prema Prijedoru. Tom prilikom je jedan drug iz patrole poginuo, a drugog je neprijatelj uhvatio ranjena i odveo u Prijedor. Cijeli dan četa je, u sastavu bataljona, po oštroj zimi i velikom snijegu vodila žestoku borbu sa bročano i tehnički mnogo nadmoćnijim neprijateljem. Pred večer smo uspjeli odbaciti ga u Prijedor. U ovoj borbi poginuli su Dušan (Viće) Kovačević iz Gorjevca — Bihać i Đoko Smiljanić iz Lipe — Bihać. Bili su to dobri mladići i drugovi. Teško mi je bilo kada smo ih donijeli u prizemlje kuće u kojoj je bila smještena komanda čete i ikada sam ih gledao gdje jedan pored drugog mrtvi leže. Uz plotunsku paljbu sahranjeni su u groblju na Topića brdu više Miljakovaca.

*

Izjutra 25. maja 1944. neprijateljska motorizovana kolona kretala se cestom iz Bosanske Krupe prema Podgrmeču, odnosno položaju naše čete, kojeg je držala pored drumca iznad Bosanske Krupe. U borbu sa dobro naoružanim neprijateljem prvo je stupila naša četa, a zatim ubrzo i ostale dvije čete, kao i drugi bataljoni naše brigade. Razvila se žestoka borba. Izvođena je manevarska odbrana četa i bataljona duž komunikacije Bosanska Krupa — podgrmečka sela Suvaja — Gorinja ka Risovoj Gredi — Bosanski Petrovac. Teška borba vođena je cijeli dan. Naše jedinice su branile svaku stopu zemlje, zadržavajući neprijatelja da ne prodre ka Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Neprijatelju su zadavani snažni udarci, a naravno i na našoj strani bilo je gubitaka.

Snažnim nadiranjem neprijatelj se tek noću uspio probiti na Risovoj Gredi prema Bosanskom Petrovcu, a naše jedinice su nastavile dalje borbe u Marjanović Dolu, Smoljani, Bravsku itd.

Tako je učestvovanje naše brigade u ovim borbama bilo od šireg značaja za NOB-u, jer je vezala za sebe i onemogućavala jakim neprijateljskim snagama da prodru u Drvar i učestvuju u neprijateljskom napadu na Vrhovni štab NOV i POJ.

BOŽO BUBALO

BIO SAM TIFUSAR

Dolaskom jedinica 8. brigade sa Šatora u Podgrmeč počela je velika epidemija tifusa. Kažem namjerno epidemija, jer je u jedinicama bilo više od polovine boraca i rukovodilaca bolesno od tifusa. Samo u 1. četi 3. bataljona bilo je bolesno više od pola njenog sastava. Izgleda da je i narod po ovim našim ustaničkim selima bio zahvaćen ovom epidemijom. To je bilo veoma teško za sve nas, a naročito za rukovodstvo brigade, koje je mo-

ralo da održi jedinice u borbenom stanju i organizuje liječenje.

Tek što smo izdržali strašne patnje, skoro svakodnevnu borbu, glad, zimu, Šator, a ono tifus. Na mjesto da predahnemo od zloglasne 7. SS »Princ Eugen« i 369. »Vražje« divizije, te čitavog broja ustaških, četničkih, domobranskih jedinica, koje nas od 24. januara 1943. nisu ni jedan dan ostavljale na miru, a ono još jedan opasan i težak neprijatelj — tifus. Njegov predstavnik »uš«, toliko je »carovala« po našoj odjeći i prostorijama gdje smo se bilo kako smještali, da nismo od nje mogli nikako pobjeći. Jedino rješenje uspješne borbe protiv zla koji se zove »vaška«, jeste dobra higijena. Nažalost, mi za to nismo imali skoro nikakvih uslova, a ni naš narod u oslobođenim selima oko Grmeča i u Podgrmeču.

Osnovni uzroci za nastanak i brzo širenje bolesti tifusa kako u drugim tako i u jedinicama 8. brigade u prvim danima proljeća 1943. bili su slabi higijenski uslovi. Bilo je dosta slučajeva da nismo imali donjeg veša, a i ako ga je bilo, danima ga nismo mogli oprati, a da i ne govorim o kupanju i ličnoj higijeni tijela. Stalne borbe, pokreti, slaba ili nikakva ishrana, preterani zamor su, pored nedostatka elementarnih uslova higijene, plodno tlo za širenje ove bolesti.

Kako je bolest zahvatila čitavu sredinu, ozbiljno se postavio problem smještaja tolikog broja oboljelih, te njihovo odvajanje od zdravih. Za ovakve uslove odgovarale su jedino zgrade škole (ako ih je bilo), mada i one nedovoljno uslijed preteranog i naglog povećanja broja oboljelih. Oboljele borce i rukovodioce ambulanta 8. brigade upućivala je u bolnicu u Majkić Japru, gdje sam se i ja našao. Smjestili su nas u veću sobu, vjerovatno je to bila soba škole, sa nekoliko prozora, drveni patos i dole prostrta slama. Nije bilo kreveta, već smo ležali jedan do drugoga. Vjerovatno smo i ja i moji drugovi povremeno padali u bunilo. Nije bilo nikakvih lijekova. Valjda smo hranjeni toplim škrobom od kukuruza ili ječmenog brašna, ako je i toga bilo. Nisam ni znao tko sve leži pored mene. Malo je tko od nas bio u stanju da bilo šta pomogne sebi ili drugu oko sebe. Ova naša soba još

strasnije je izgledala noću bez ikakvog svjetla, pa smo i radi ličnih potreba gazili ili bauljali jedan preko drugog. Osoblje koje se o nama brinulo bilo je na velikoj mucu. U ovoj 'kući strave bio je smješten cvet mladosti, neustrašivi borci i rukovodioci 4. divizije i njenih brigada, borci koji su učestvovali u svim bitkama od 1941. do 1943, oni koji su do tada često prezirali smrt, a voljeli slobodu i život. Većina njih je ležala u agoniji, nemoćna da se bori za goli život, mada su se do juče junački borili na bojnopolju. Vjerovatno je to bilo tako 5—6 dana, a možda i koji dan više, pa smo dolazili svijesti i počeli se otimati smrti. Bilo je i nekih drugova i drugarica koji nisu imali sreće da prežive. Jedan od njih je i Milinko Kušić politički komesar 4. divizije, koji se u agoniji, bolestan od tifusa, ubio baš u istoj bolnici u Majkić Japri (januara 1943. godine). Bolestan od tifusa bio je tada i naš komesar brigade drug Avdo Cuk, pa Redžo Terzić politički komesar mog 3. bataljona i još dosta drugova i drugarica iz jedinica brigade. Ja ne znam koliko je u toj bolnici bilo smješteno bolesnih od tifusa. Dobio sam utisak da ih ima mnogo. Neki od njih već su se malo oporavili, a neki su još u vrlo teškom stanju, među kakve sam i ja spadao.

Stanje zdravlja mi još ne dozvoljava da mogu sebi pružiti pomoć i poslužiti se, a još manje da mogu pružiti pomoć drugu pored sebe. Kada je bolest došla do kulminacije, odnekud se ispred mene pojavila moja dobra majka Sava — došla sa dalekog puta. Iako veoma bolestan, bio sam pun radosti i u čudu otkud se pojavila. Naime, seto Teočak, gdje sam rođen, od Majkić Japre je udaljeno više od 30 kilometara. Pored toga, tu je Grmeč planina i mnogo drugih prepreka. Ništa to mojoj majci nije smetalo. Ona je čula da su jedinice 8. brigade u Podgrmeču. Tu se još jednom po ko zna koji put partizanska vojska pokazala narodna i spasilačka. Ja nikad nisam saznao kako je ona i od koga obaviještena da sam bolestan i da se nalazim u bolnici u Majkić Japri. Mada bolestan, sa velikom temperaturom, dijelio sam radost sa majkom. Kao i svaka majka, tako je i moja donijela sa tako dalekog puta miloštu za sina. Mislim da su to bili kolačići (uštipci) i orasi. Jeo sam te đakonije, ali zamalo

da me košta života, jer mi je poslije bilo teže. Vjerovatno sam loše izgledao ikada mi nije rekla da mi je otac Nikola umro u zbjegu negdje na Osječenici februara 1943. godine. Sutradan trebalo je da majka ide kući, vjerovatno istim putem kuda je i došla. Na žalost, došlo je do prodora jačih njemačkih snaga iz Bosanske Krupe, Blatne, Rudica i Novske planine. Morali smo svi da se povlačimo prema Grmeču, koji nas je stalno štiti od slične opasnosti.

Brz prodor neprijateljskih jedinica prema našoj bolnici izazvao je pometnju među nama. Naša evakuacija je morala biti brza, jer je pretila opasnost da padnemo neprijatelju u ruke. Ali, bolnica je bila nepripremljena za transport tako velikog broja bolesnih i ranjenih ljudi prema Dušci Planici, Grmeču i Risovcu, gdje nam je naredeno da se povučemo. U toj brzini, metežu, gužvi, pošao sam zajedno sa majkom. Bolje reći, majka je sada bila neposredno uz mene. Ne znam kako je došlo do toga da smo zaostali i odvojili se od kolone tifusara. Kretanje me je strahovito zamaralo. Neprijatelj može svakog časa da nas stigne, ubije, zarobi. Narod bježi u istom pravcu sa nama. Neki hrabriji sakrivaju se kod kuće i ostaju. Duvao je jak vjetar, što mi je pričinjavalo još veće teškoće. Nailazimo pored jedne kuće gdje ugledasmo jednu staricu i majka traži šolju varenike da me okrepi i ojača. Popio sam malo te varenike, ali mi je sada bilo još teže. Moj spasilac se bori sa mnom uz riječi: »Nemoj da padaš, koračaj, kad smo došli dovde možemo i dalje, treba stići drugove, šta će reći tvoji drugovi što nas nema«.

Nastupa povremena kriza a i pomisao šta raditi ako nas stigne neprijatelj, jer čuje se borba, narod bježi. Sramota je i u tim najtežim uslovima i trenucima zamisliti da partizan padne u ruke neprijatelju. Ta ideja je živjela sa nama i na nju sam, eto, mislio kada sam bio skoro nemoćan. Javlja se nevjerovatna hrabrost, odvažnost, jer se boriš za goli život. Pored mene je jedna hrabra žena-majka, čiji je još jedan sin Milan u 4. bataljonu iste brigade. Razmišljam tada o susretu sa jednom majkom na Šatoru, koja u dubokom snijegu sa dvoje male djece kuva puru i nudi nama da jedemo. Ponudu smo

odbili jer su djeca bila u pitanju. Razmišljam o Švabama fkoje sam vidio prvi put 12. aprila 1941. kada su prolazili cestom od Bihaća prema Bosanskom Petrovcu — gordi, ugojeni, dobro njegovani, obučeni, opremljeni i moćno naoružani i prenosim misli na držanje Nijemaca iz 369. »vražje« divizije sa kojom smo se uspješno tukli od 3 do 6. februara 1943. kod Bosanske Krupe, Malog Radića, Gudovca, Vranjske Mosure i Suvaje. Sjećam se 'krvavih borbi i naših junačkih juriša. Dolazi mi pred oči lik mog komandanta Dane Agbabe, te njegove riječi: »Udrite drugovi Švabe, ustaše, nemamo kuda dalje, znate da su ovo naša sela, naša djeca, sestre, majke i očevi«. Tada su Nijemci, ustaše i domobrani tri puta probijali naše položaje, a mi smo se borili lavovski i odbijali njihov juriš za jurišom. Mogli smo to izdržati jer smo bili zdravi, dobro naoružani, sa dosta municije. Redale su se misli u mojoj glavi i ako sam na momente padao, posrtao i uz pomoć majke išao dalje. Ukazuje mi se prilika da spasem ne samo sebe nego i majku. U našem pokretu prema Lušci Planci sustiže nas kolona izbjeglica (pretežno starci, žene i nejak a djeca) i ja se skoro nemoćan isprečih pred jednog starijeg čovjeka: »Djede ja ne mogu dalje, bolestan sam, daj konja da me nosi do bolnice«. Nije mu bдио pravo, jer je i on sa porodicom bio u nevolji, davao je otpor. Na moju sreću djevojčica, uzrasta ne više od 10 godina, čvrsto stade ispred nas i odlučno reče: »Djede daj konja, ja ću druga partizana na konju odnijeti do bolnice u Palanku, znam gdje je bolnica, pa ću u Grmeč kod tebe i bake doći«. Djevojčica je to tako odlučno rekla, da je djed odmah ustupao jednog osamarenog konja. Ja sam se uskoro našao među svojim tifusarima iz divizije i 8. brigade, sretan i zadovoljan što se moje povlačenje tako završilo.

Tu u Lušci Palanci organizovana je dalja evakuacija bolnice u pravcu Grmeča, Risovca, odnosno Lastava. Mi tada nismo imali dovoljno lijekova, ali smo imali našu omladinu, našeg referenta saniteta Dragu Mažara i Vlastu Lendarića i još dosta hrabrih drugarica koje su obavljale posao zdravstvenih radnika. Svi ovi ljudi činili su velike napore kako bismo mi bolesni i ranjeni savladali teškoće koje su nas zadesile. Pokret iz Lušci Palan-

ke bio je više nego težak. Mnogi od nas su još uvijek sa visokom temperaturom, ali bez panike uz dobru organizaciju pokreta. Nalazimo se sada pod okriljem šumovitog Grmeča, okruženi pažnjom naših zdravstvenih radnika, ratnika, kao što smo i mi sami.

Poslije dolaska u Risovac, odnosno Lastve, razmjestili smo se po bajtama, jer su kuće bile popaljene, kao i u drugim mjestima ovog dijela partizanske teritorije. Narod nas je primio kao svoje, bez obzira na opasnost od zaraze. Moj domaćin je bio Golub Kačar, zvani Golišan i Đuja Kačar, njegova snaha. Ovi dobri ljudi su učinili sve da nas -povrate u život. Raspitujući se odakle smo i kako se koji zove, dobri stari Golub je brzo ustanovio da poznaje mog oca Nikolu i da će pitati doktora za odobrenje da me prebaci kući kod mojih u selo Teočak. Zavisilo je od Drage Mažara, hoću li ja ići dalje sa brigadnom bolnicom ili u moj Teočak. Na insistiranje Goluba Kačara dozvoljeno mi je da idem kući na oporavak. Nakon dandva našao sam se kod svojih, prebačen kolima dobrog čika Goluba. Opet sam u zagrljaju majke, u improvizovanom krevetu. Na žalost, ni ovdje nije bilo uslova za ozdravljenje i oporavak od opake bolesti.

Oslog aprila Nijemci i ustaše su ponovo jačim snagama prodrli iz pravca Bihaća prema Bosanskom Petrovcu, pa sam morao opet da bježim. I ovog puta, kao i ranije 26. marta, neprijatelj je iznenadio narod, tako da je sve što je moglo išlo u zbjegove. Teška bolest sa visokom temperaturom i potpunom nemoći zadesila je i moju majku. Ona je ostala sama bez ičije pomoći u kući. Ja za ovo nisam znao čitavih 4—5 dana. Za sve to vrijeme majka je ležala u dubokom bunilu. Teško iscrpljen sa sestrom Marom pošao sam da je spasem. Na žalost, majka je umrla.

Šesnaestog aprila došao sam u svoju 1. čet u 3. bataljona i javio se komandiru čete Nikoli Vujinoviću, koji mi je saopštio da primim dužnost komandira 2. voda u četi.

Ponovni susret sa meni dragim drugovima i drugaricama bio je za mene radostan. Mojoj radosti nije bilo kraja. Ušao sam u sastav čete poslije svih pređenih muka. Sada krećemo u nove borbe i pobjede.

POSLJEDNJI PARTIJSKI SASTANAK ZAMJENIKA KOMESARA 3. BATALJONA VOJE STANAREVIĆA

Poslije dolaska brigade sa Šatora na područje Suvaje i Bosanske Krupe trebalo je da se borci odmore, operu i malo srede odjeću i obuću kako bi se pripremili za dalje zadatke i borbe. Pored toga, trebalo je izvršiti analizu borbenih dejstava u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, te organizaciono i kadrovski učvrstiti čete i vodove budući da je brigada od formiranja do ovog predaha bila pod stalnim neprijateljskim pritiskom, pa nije bilo vremena za ozbiljnije analize.

Počeli su sastanci partijskih ćelija i SKOJ-a po vodovima i u četi na kojima se analizirala svaka akcija, držanje boraca u borbama, izdržljivost, snalaženje u teškim uslovima, drugarstvo itd. Istovremeno se naglo širio pegavi tifus među stanovništvom, te su i borci, onako umorni i oslabljeni od stalnih borbi i zime, brzo oboljevali. Sjećam se da smo morali da formiramo ambulantu koja se veoma brzo punila. Iz te ambulante slali smo teže slučajeve u centralnu bolnicu u Majkić Japru, a zatim u Korčanicu.

Među prvima u 3. bataljonu od tifusa smo oboljeli Voja Stanarević i ja. Da sam oboljela od tifusa znala sam i po tome što su mi oduzeli pušku, što se inače radilo sa svim oboljelima. To je jedan od najtežih momenata za svakog borca. U ratu ostati bez oružja skoro je isto kao kada se potpuno izgubiš ili ostaneš odsečen od jedinice.

U ovoj ambulanti sam ostala kratko vrijeme, a zatim sam zajedno sa Vojom Stanarevićem transportovana u centralnu bolnicu u Majkić Japri, gdje je Vojo umro drugog ili trećeg dana.

Mada se slabo sjećam tih događaja, jer sam imala veoma visoku temperaturu i bila u polusvjesnom stanju, na momente sam mogla raspoznavati ljude i zbivanja oko sebe. Pokušaću bar djelimično da opišem ovaj naš put i posljednji sastanak. Pre toga htjela bih reći moja viđenja nekih Vojinih osobina.

Iako smo kratko vrijeme radili na istim zadacima — on u bataljonu a ja u četi, i to pod neverovatno teškim

okolnostima — osjetila sma da u liku Voje imamo snažnu političku ličnost i izgrađenog partizanskog rukovodioca. Njegovo djelovanje osjećalo se u svim uslovima i trenucima, pa i onda kada je teško obolio. Umeo je osvajati ljude svojim zrelim političkim stavovima; djelovao je mirno i bez galame, ali tako snažno i ubjedljivo da smo ga morali voljeti i cijeniti. Od njega sam naučila kako organizovati partijski rad u četi, kako se odnositi prema zadacima. Temeljito je prilazio analizi događaja — akcija i držanja boraca u svim prilikama.

Takva jedna analiza pripremana je za sastanak bataljonskog biroa Partije poslije dolaska sa Šatora. Tom sastanku Vojo i ja nismo prisustvovali, jer smo već bili oboljeli, ali smo nas dvoje sastanak ipak održali, i to pod neverovatnim okolnostima, pod temperaturom koja je kod oboje dostizala i 40 stepeni uz povremeno gubljenje kontrole govora i svesti.

Sastanak je počeo, po mome bledom sjećanju, u kolima koja su se po teškom i neravnom putu kretala ka Majkić Japri. Vojo me je pitao za stanje u četi poslije dolaska sa Šatora. Koliko imamo boraca — od toga koliko zdravih? Koliko je promrzlo na Šatoru? Kako su se držali članovi Partije? Koga predlažemo za prijem u Partiju, a koga za SKOJ? Kako su drugarice podnijele ofanzivu? I još mnoga druga pitanja postavio mi je drug Voja, pitanja kojih se ja ne sjećam ili ih u stanju u kojem sam bila nisam ni shvatila. Znam da sam mu objašnjavala brojno stanje čete — da li sam mu govorila tačne cifre ili ne, to ne znam — sjećam se da sam izgovarala neke brojeke. Zatim mi je Vojo, na momente i uz prekide, govorio kako treba organizovati rad u četi, kako osposobljavati članove Partije za odgovorne zadatke, kako čuvati kadrove a posebno — kako razvijati drugarstvo.

Čitav ovaj dijalog se odvijao na momente, kada smo dolazili svijesti, ali smo se ponašali kao da se sastanak biroa održavao u najnormalnijim uslovima. Sjećam se da se tada Vojo mnogo znojio jer je imao i slabo srce. U Majkić Japri smo smješteni u odvojena bolnička odjeljenja. Ne sjećam se koliko dugo sam ležala, ali u jednom intervalu svijesti upitala sam jednu od bolničarki za Voju. Nisam dobila odgovor već me je bolničarka izvela u dvori-

šte i pokazala sanduk u kome je bilo mrtvo tijelo našeg Voje. Srce nije izdržalo.

Opisati te momente kada se gubi omiljeni i divan drug u ratu je nemoguće, pogotovo osjećanja čovjeka u stanju u kojem sam ja bila. Da li sam se održala na nogama i kako sam se vratila u sobu ne znam. Tu sam izgubila svijest i ničega se ne sjećam do polaska u Korčanicu.

Taj polazak to je bio opet momenat dolaženja svijesti, da bi kasnije, u Grmeču, nastupila duga agonija u kojoj sam provela ko zna koliko dana — to vjerovatno nikada neću saznati — boraveći skrivena i smještena pod zemljom u selu Tuk Bobija. Iz tog perioda se sjećam mojih pokušaja da izvršim samoubistvo od kojih su me odvracale riječi druga Voje da pred nama stoje još mnogi zadaci i da ne smijemo biti malodušni, da treba izdržati.

Eto tako je Vojo održao svoj posljednji sastanak, dođuše ne u punom sastavu bataljonskog biroa Partije, već u najtežim trenucima bolesti, misleći na zadatke Partije, na drugove borce — članove Partije. Umro je časno, za ideale kojima je žrtvovao sve, pa i život.

JELENA KADENIC

PREBOLIO SAM TIFUS U POKRETU

Aprila 1943. godine 4. bataljon se nalazio na Doljanima kod Bihaća. Jednog dana komandant bataljona Uroš Vujanović formirao je grupu od dvadeset boraca u kojoj su između ostalih, koliko se sjećam, bili borci Marko Kerkez, Janko Došenović, Jovo Durek, Branko Dotlić i ja. Zadatak grupa je bio da u rejonu između Bosanske Krupe i Bosanske Otoke prihvati ranjene i bolesne od tifusa, borce našeg 2. bataljona, koji su se odranije nalazili u Cazinskoj krajini. Krenuli smo sa Doljana preko Gorjevca, Hrgara, Suvaje i Srpske Jasenice u pravcu Bosanske Otoke. U toku marša u blizini Potkalinja osjetio sam da mi je iznenada pozlilo. Imao sam visoku temperaturu,

obuzela me je opšta malaksalost i veliki osjećaj za spavanjem. Odmah sam shvatio da sam obolio od tifusa pje-gavca. Međutim, nisam se dao, borio sam se protiv bolesti koja me je sve više osvajala. Bez obzira na stanje u kojem sam bio, maršovao sam uporno zajedno sa ostalim drugovima nastojeći da ne zaostajem iza jedinice. Drugovi Janke i Jovo su osjetili da mi nije dobro, pa su mi pomogli u pokretu.

Najzad smo stigli na cilj, prihvatili ranjenike i bolesnike i vratili se nazad do Potkalinja. Tu smo se pola dana odmarali i ručali. Iz Potkalinja krenuli smo istim putem za Doljane. U povratku me je sve više obuzimala nemoć, tako da sam se jedva kretao za kolonom. Na Hrgaru smo se odmarali i prenočili. Bilo mi je sve teže da se krećem. Sve je bila jača želja da legnem i da spavam. Održavala me je pri svijesti samo želja da pređemo cestu Bihać — Petrovac, kojom je prolazio neprijatelj. Kada smo prešli cestu i stigli na Goriševac, potpuno iznuren i ne mogavši ni koraka dalje, legao sam ispod jednog drveta. Sjećam se da su mi drugovi Janko i Durek rekli: »Mi idemo, a ti idi za nama polako«. Sjećam se i toga da su mi htjeli i pušku uzeti da bi se lakše kretao, ali je ja nisam dao.

Ne znam koliko sam dugo pod drvetom spavao. Kada sam se probudio, vidio sam da sam sam. Svuda oko mene tišina i mir. Uzeo sam pušku i podupirući se njome produžio polako u pravcu Doljana. Od temperature i vaške se uznemirile, pa mi je to još više otežavalo da se krećem. To je više bilo teturanje nego hod. Pred očima mi se maglilo, pričinjaovao mi se izvor jer sam bio žedan. Najzad sam uspeo da se dovučem do jedne usamljene štale na ulazu u Doljane. Sunce se već spuštalo ka zenitu. Tu sam legao i ponovo zaspao. Ujutro kada je svanulo, onako iznuren i bolestan, žedan, ali okrepljen snom nastavio sam da pešačim tražeći svoju četvu. Najzad sam je našao. U međuvremenu drugovi su izvijestili štab bataljona da sam ostao iza kolone, pa su pošli da me traže. Međutim, mimoišli smo se. Kada sam stigao u četvu, odmah sam tražio vode i da me oišaju, jer sam imao dosta veliku kosu koja je bila puna vaški. Kada su me oišali, osjetio sam se preporođenim.